

Михайло Готор

КАТАСТРОФА

в історії єврейських громад ВОЛИНИ: Маневичів
Мельниці Милятина Нової Вижви Озерян Олики
Павлівки Ратного Рожища

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»
Київ-2025

Передмова

У 1933 році до влади в Німеччині прийшов Адольф Гітлер, який затвердив у країні націонал-соціалістичний режим. Цей режим ґрунтувався на нацистській расовій доктрині, згідно з якою німці – "арійці" належать до вищої раси, а євреї вважалися Untermenschen – недолюдьми.

У виявлених після закінчення війни документах зазначено, що остаточною метою Гітлера було повне знищення всіх євреїв у всьому світі. Для виконання цього плану євреї були зігнані в гетто, були організовані трудові, концентраційні табори і табори знищення, в які доставлялися євреї; нездатних трудитися вбивали відразу, решта була приречена на смерть від голоду і хвороб.

За роки війни нацисти знищили близько 6 мільйонів євреїв, з них півтора мільйона дітей, що становило приблизно третину загальної чисельності євреїв в усьому світі в той час. Планомірне знищення євреїв не можна назвати просто актом геноциду, настільки безпрецедентним воно було за масштабами, опрацьованості і реалізації. Це була спроба знищити цілий народ, де б не перебували його представники. Саме тому геноцид єврейського народу в роки війни отримав назву – Голокост (англ. Holocaust – «всеспалення»).

В історії Голокосту увиразнюють 4 основні етапи:

1933-1938 – початок відкритої державної антисемітської пропаганди в Німеччині, т. з. «Нюрнберзькі закони», згідно з якими євреї не вважалися громадянами Третього рейху, послідовна та поступова дискримінація євреїв Німеччини в усіх сферах соціального життя. Від 1938 антисемітська політика поширювалася на єврейські громади Австрії та Чехословаччини. Завершальна подія цього етапу – загальнонімецький єврейський погром («кришталева ніч»);

1939-1941 – фізичне переслідування єврейських громад Європи, переміщення євреїв у міські концтабори. Заохочення вбивств євреїв у Польщі, Німеччині, Австрії, Франції, Нідерландах та інших країнах;

1941-1943 рр. – реалізація гітлерівського плану суцільного знищення єврейського народу під евфемізмом «остаточне розв'язання єврейського питання» у формі масових розстрілів у спеціально відведених місцях, у гетто, розстрілів та отруєння газом у таборах смерті Аушвіц, Треблінка, Белжець, Собібор, Майданек, Хелмно;

1943-1945 – продовження знищення євреїв у таборах смерті. Ліквідація гетто. Приховування нацистами наслідків Голокосту.

Маневичі, залізничний вокзал. 1915-1917 рр.²

Маневичі — селище, адміністративний центр Маневицької селищної громади Камінь-Каширського району.

Вперше згадується у 1901 році, під час будівництва залізничної станції на лінії Київ — Ковель, яка була введена в експлуатацію у 1902 році, одночасно з відкриттям руху поїздів. Поселення отримало назву від розташованого поблизу села Маневичі (нині — село Прилісне).

У 1930-х роках ХХ століття Маневичі швидко розбудовувалися завдяки розвитку промисловості. Зокрема тут будується одна з паркетних фабрик бельгійського концерну «Aug. LaChappelle». Існували пекарні, невеличкі м'ясокомбінати, що перебували у власності родини Климчуків. Виникають невеликі лісопильні заводи (тартаки).

Наприкінці 1920 — початку 1930-х років йшлося про надання Маневичам статусу міста. Проте ця ініціатива не була втілена.

¹ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Красознавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С.70. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; П. 3. Козик, Я. Є. Ілляшенко. Маневичі // Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. / П. Т. Тронько (голова Головної редколегії). — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967—1974. — том Волинська область / І. С. Клімаш (голова редколегії тому), 1970: 747 с. — С. 517-526; Mieczysław Orłowicz Ilustrowany przewodnik po Wołyniu, Luck 1929. URL: <https://wolynskie.pl/ippw/010.htm>

² URL: <https://etoretro.ru/pic69404.search.htm>

У 1930-х роках до містечка масово приїжджають євреї та поляки. Згідно наближених підрахунків у 1930-1939 роках в містечку частка єврейського населення становила близько 50 %, польського — близько 30 %. Тут також мешкали українці, німці та декілька родин з Бессарабії.

Майже усе єврейське населення Маневичів було знищено під час другої світової війни у 1942 році (меморіальний знак загиблим під час Голокосту маневицьким євреям розташований на західній околиці містечка у напрямку села Череваха), польське населення частково знищене та депортоване радянською владою у 1939-1941 роках. Переважна більшість поляків залишила містечко після Другої світової війни.

Ринкова площа в Маневичах. 1915 р.³

Єврейська громада⁴

Історія громади в Маневичах була найкоротшою серед усіх єврейських громад Волині. Саме місто розвивалося лише після 1892 року, коли було відкрито нову залізничну станцію на лінії Ковель – Сарни. Зручне сполучення сприяло розвитку деревообробної промисловості, особливо лісопилки. Багато євреїв приїжджали в цей район для роботи на виробничих підприємствах, інші ж знаходили роботу продавцями готової продукції.

³ URL: <https://wolynskie.pl/fotoold/maniewiczze/1.html>

⁴ MANIEWICZE Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1419-1420. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, vol. 2, eds. Sh. Spector, G. Wigoder, New York 2001, p. 790; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 69. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

У 1913 році євреям належали єдина аптека та єдиний аптечний склад у Маневичах, склад гасу, лісопилка та 7 магазинів (включаючи всі 4 продуктові).

У 1921 році в місті проживало 462 євреї, що становило 56,8% його населення. Здебільшого це були хасиди – послідовники різних династій, таких як Карлін-Столін, Березне та Степань; відповідно, в місті було зведено три різні синагоги.

Колишня вулиця Луцька в Маневичах, 1920-1939 рр.⁵

Однак сіонізм почав набувати дедалі більшої популярності, найактивнішими організаціями яких були молодіжні рухи «Хашомер Хацаїр» та «Бейтар».

Окрім роботи в деревообробній промисловості, багато євреїв почали пропонувати послуги відпочивальникам, оскільки в міжвоєнний період Маневичі стали відомим літнім курортом.

Після вторгнення Німеччини до Польщі у вересні 1939 року Маневичі були окуповані радянською владою. Його єврейське населення збільшилося за рахунок кількох сотень біженців з німецької зони окупації, переважно євреїв з Тересполь, міста поблизу Бреста, що загалом сягнуло майже 2000 осіб⁶.

Радянська армія та місцева влада евакуювалися з Маневичів в напрямку Києва 25 червня 1941 року; німецька армія увійшла до міста 28 червня. Деякі місцеві євреї намагалися піти разом з радянськими втікачами, але багато хто залишився. Наприклад, родина Лорбер не могла виїхати⁷.

⁵ URL: <https://fotokresy.pl/2418763,foto.html>

⁶ Шмуель Спектор та Джеффри Вігодер, ред., *The Encyclopedia of Jewish Life before and during the Holocaust* (Jerusalem: Yad Vashem; New York: New York University Press, 2001), p. 790, наводить цифру 1900 євреїв під радянською владою у 1939–1941 роках.

⁷ Інформація від Дова Лорбера, який пізніше став командиром єврейських партизанів у регіоні. Його свідчення див. YVA, O-3/2367.

У липні 1941 року німці наказали створити юденрат, який очолив адвокат з питань біженців, доктор Фрухт. Командиром місцевої української поліції був Миколай Сліпчук, колишній вчитель. Його помічником був Андрій Пестрак.

Перша акція вбивств, спрямована переважно проти єврейської інтелігенції, була організована німцями 25 серпня 1941 року, коли 327 євреїв, переважно чоловіків, багато з яких були головами сімей, було заарештовано та нібито відправлено до трудового табору; але насправді їх убили того ж дня⁸.

Маневичі, родина Сегалів: Ліпа Сегал, Моше Фельдман, Етлі Сегал, Авремале Сегал, Малка Фельдман. Вся родина загинула в часи ШОА.⁹

Місцевим євреям дозволили залишатися в своїх домівках, але вони були обмежені районом міста, а після настання темряви було запроваджено комендантську годину. Їм видавали 100 грамів хліба на людину на день, який розподіляв юденрат. Євреї страждали від голоду. Деякі єврейські ремісники таємно ходили до сусідніх сіл, щоб працювати та добувати їжу для своїх сімей.

Організація юденрату включала єврейську поліцію. Коментарі тих, хто вижив, свідчать про те, що голова юденрату та єврейська поліція поводитися належним чином і намагалися полегшити страждання членів громади. Страждання від холоду та голоду були найгіршими взимку 1941–1942 років. Деякі сусіди, як поляки, так і українці, допомагали їжею, товарами та інформацією. Інші ігнорували попередні добрі стосунки.

⁸ Архів Єврейського історичного інституту, Варшава (АҮІН) 301/926, свідчення Самуеля Мельхіора; ГАРФ, 7021- 55- 8.

⁹ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/14204165>

За деякими даними, навесні 1942 року в Маневичах було утворено «відкрите гетто» між поліцейською дільницею та залізничною станцією. Деяких євреїв туди привезли з сусідніх сіл. Воно не було закритим і лише частково охоронялося українською поліцією¹⁰. Маневицьким євреям не дозволялося залишати територію гетто, а українська поліція мала право розстрілювати порушників на місці. Тим не менш, можна було втекти під покровом темряви, якщо бути обережним.

Єврейські чоловіки працювали на місцевій паркетній фабриці та вантажили залізничні шпали. Жінки працювали на «Польській Горі», куди вони добиралися приміським поїздом. Їхнім завданням був ремонт та обслуговування залізничної колії. Ці жінки були найняті ОТ, німецькою урядовою фірмою, яка займалася масштабними військово-будівельними проектами. Німецькі посадовці ОТ допомагали цим жінкам, таємно забезпечуючи їх продовольчими пайками. Вони також вчасно попереджали їх про неминучу ліквідацію гетто¹¹.

В результаті цих попереджень 70 євреїв змогли втекти до сусіднього лісу 3 та 4 вересня 1942 року, після закінчення робочої зміни на паркетній фабриці. Деякі сховалися у місцевого польського лісника на ім'я Словік. Одним із таких євреїв був 27-річний Дов Лорбер, який вперше втік з Маневичів до Лишнівки, села, де народився його батько. Іншим чоловіком з Грудка, якого попередили на ранній стадії, був Ісроель Пухтік. Він також уникнув першої акції. Зрештою, вони та інші приєдналися до партизанської групи під керівництвом Миколи Конішука, відомого як «Крук», колишнього голови села Грива.

За кілька днів до другої та останньої акції євреїв міста змусили переїхати до закритого гетто в Маневичах. Німці ліквідували гетто 5 вересня 1942 року. 300 євреїв із сусіднього села Троянівки привезли до гетто Маневичів безпосередньо перед цим, 3 вересня¹². Напередодні ліквідації німецькі та українські поліцейські охоронці оточили гетто. Потім близько 2000 євреїв повільно пройшли через місто та були супроводжені до місця в напрямку села Черевахи. Тут їх змусили роздягнутися догола, а потім розстріляли у чотирьох братських могилах поблизу християнського цвинтаря в лісистій місцевості під назвою «кінські могили». Згідно зі звітом Надзвичайної державної комісії СРСР (НДК), загалом було 1840 жертв, «переважно» євреїв¹³.

¹⁰ Інтерв'ю з Василем Нестеровичем Кульчицьким, проведене Томасом Гетерингтоном у Луцьку, Україна, 27 січня 1989 року. Див. також інтерв'ю з Севастіаном Станіславовичем Солубчуком, проведене Гетерингтоном 28 січня 1989 року. Ці записи наразі зберігаються в СБУ..

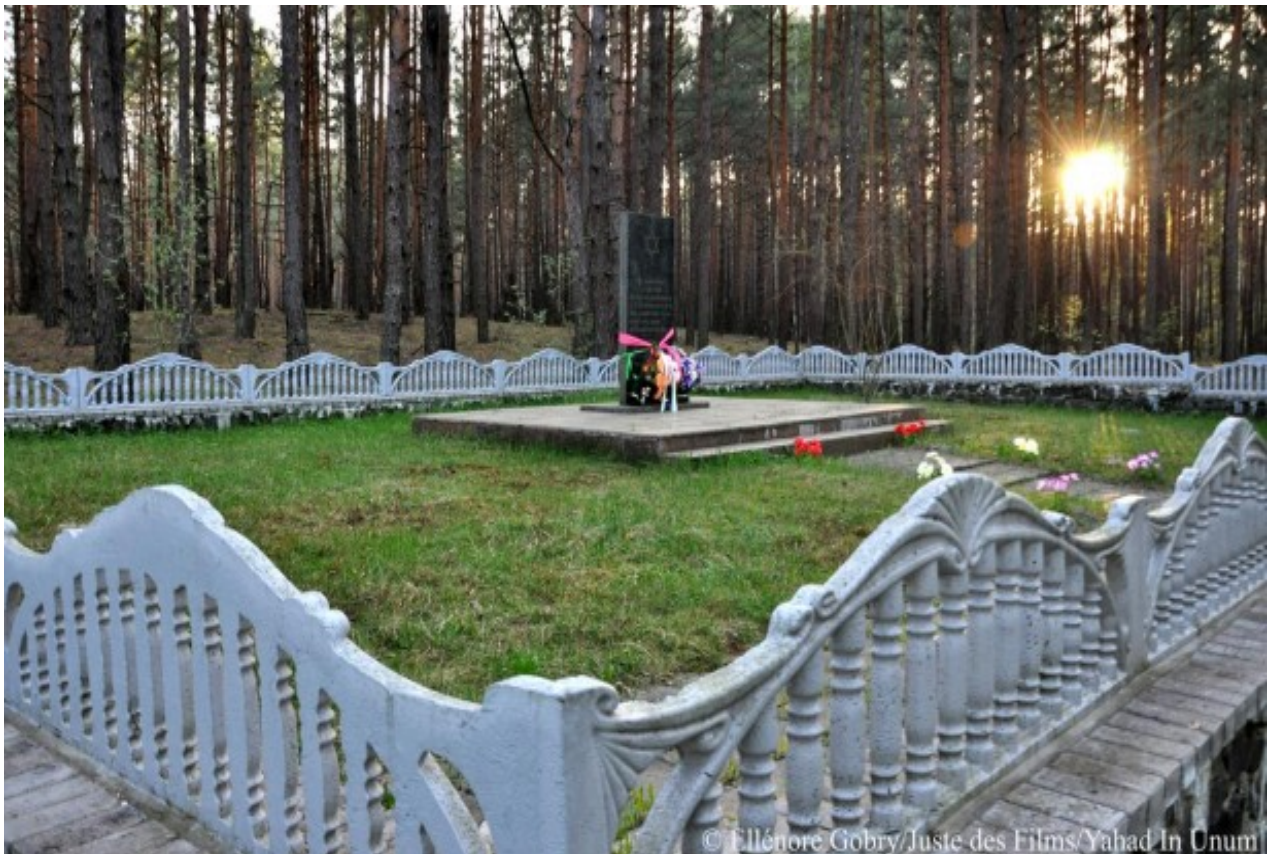
¹¹ Див. Цві (Вора) Верба, «Справи дитини», у Портера та Меріна, Єврейські партизани, 2:115–122; його свідчення можна знайти у файлі YVA, O-3/1332.

¹² Олександр Круглов, Втрати, завдані українськими євреями у 1941–1944 роках (Харків: Тарбут Лаам, 2005), с. 317; інтерв'ю з Архипом Анісомичем Мифаником, проведене Томасом Гетерингтоном у Луцьку, Україна, 27 січня 1989 року; інтерв'ю Ісаака Кірцнера та Бена Фінкеля, проведене Вільямом Чалмерсом 8 вересня 1988 року; інтерв'ю в СБУ. Див. також В. Наконечний, Голокост на Волині: жертви і пам'ять (Луцьк, 2003), с. 33; та АУІН, 301/926.

¹³ Звіт НДК, ДАРФ, 7021-55-8. Див. також інтерв'ю з Олексієм Степановичем Сліпчуком, проведене Томасом Гетерингтоном у Луцьку, Україна, 26 січня 1989 року, СБУ.

Ганна К., 1928 року народження, згадувала: «Коли євреїв вели на розстріл, їх охороняли німці та кілька місцевих поліцаїв. Тоді ми жили не в Маневичах, а в сусідньому селі. Але одного разу, бо я не пам'ятаю чому, ми з батьком приїхали до Маневичів. Саме тоді ми побачили колону євреїв, яку вели в напрямку Черевахи. Всі йшли пішки. Батьки несли дітей на руках. Поки євреїв вели на розстріл, місцеве населення грабувало їхні будинки. Вони забирали все, що могли знайти: дзеркала, подушки». (Свідчення № 1453, інтерв'ю проведене в Маневичах 27 квітня 2012 року).¹⁴

Місце розстрілу євреїв у Маневичах.¹⁵

¹⁴ Execution of Jews in Manevychi. URL: <http://yahadmap.org/#village/manevichi-volyn-ukraine.169>

¹⁵ Execution of Jews in Manevychi. URL: <http://yahadmap.org/#village/manevichi-volyn-ukraine.169>

Мельниця¹⁶

Мельниця, 1915 р.¹⁷

Мельниця – село у Велицькій сільській територіальній громаді Ковельського району.

Перша згадка про Мельницю – 1245 року. Наприкінці XIV століття Великий князь литовський Свидригайло дарує село своєму стрільцю Зубу. Згодом власницею стає королева Бона, а потім – луцький староста Андрій Семашко.

Ще до Першої світової війни Мельниця мала статус містечка. Згідно з переписом 1897 року в містечку проживало 2588 осіб, з них 1599 – євреїв¹⁸.

Наприкінці XIX століття в Мельниці діяли православна церква, два єврейські молитовні будинки, православна та католицька каплиці, поштова станція, аптека, школа, безліч магазинчиків і корчем, притулок, три постоялі будинки, гостинний двір, щотижневий базар, водяний і вітряний млини. П'ять разів на рік проводилися великі ярмарки: на Вербну неділю, 9 травня, 24 червня, 8 листопада і 6 грудня.

Місцева православна церква була помітною пам'яткою архітектури. Її побудували як римо-католицький костел у 1749 р. (за іншою версією, 1802-го)

¹⁶ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С.84-85. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Мельниця // Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. / П.Т. Тронько (голова Головної редколегії). — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967 - 1974. — том Волинська область / І.С. Клімаш (голова редколегії тому), 1970. — С.382. — 747с.

¹⁷ URL: <https://castles.com.ua/melnica.html>

¹⁸ Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий: по данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого — С.-Пб.: Типография «Общественная польза»: [паровая типолитография Н. Л. Ныркина], 1905. — С. 1-24. — X, 270, 120 с.

на кошти луцького підкоморія Єжи Ольшанського та представників шляхетського роду Грохольських. У 1875 році влада Російської імперії перетворила костел на православний храм. У 1916-му він, як і все містечко, був зруйнований німецькою артилерією, у 1923 році святиню повернули римо-католикам. Відбудовував костел святого Йосипа в 1929-му граф Станіслав Чарнецький. Після цього він знову набрав свого первісного барокового вигляду.

Мельниця, православна церква. 1915 р.¹⁹

Єврейська громада²⁰

Путівник по Волині Мечислава Орловича іменує Мельницю "жидівським містечком"²¹.

У 1847 році в Мельниці проживало 640 євреїв, у 1897 році – 1599 (61,8%), у 1921 році – 875 євреїв. У 1885 році діяли два молитовні будинки.

У 1913 році євреям належала єдина аптека, обидва склади аптечних товарів, єдина корчма, усі 30 магазинів (включаючи 16 продуктових, 8 мануфактурних).

Між двома світовими війнами, коли Мельниця була польською, євреї організовувалися у профспілки за допомогою єврейського банку. Економічна криза тридцятих років XX століття погіршила й економічне становище євреїв.

¹⁹ Жорна історії і село Мельниця. URL: <https://www.golos.com.ua/article/371275>

²⁰ Melnitsah. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/melnitsa/Melnitsa.html#TOCе>; Долганов П. Голоби й Мельниця: життя та загибель єврейських громад / Петро Долганов. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — 138 с. URL: https://holocaust.kyiv.ua/Files/zah_pam/Golobi.pdf; MIELNICA Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1423–1424. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf

²¹ Mieczysław Orłowicz Pustrowany przewodnik po Wołyniu, Luck 1929. URL: <https://wozynskie.pl/ippw/004.htm>

Єврейська молодь с. Мельниця, 1930 р.²²

У 1929 році утворилася громада, що складалася з низки невеликих містечок: Голоби, Троянівка, Єсежани, Маневичі, Поворськ та Копачевка з центром у Мельниці; тут жив голова громади та її рабин, рабин Єгуда Лейб Сфард.

У 1930-х роках у Мельниці почали діяти сіоністські рухи Кен Бетар, Халуцім та Молодий Халуцім. У той час сіоністська діяльність була в центрі єврейського громадського життя в Мельниці. Діяв аматорський театр, де виступали місцеві та регіональні актори.

Єврейські будинки зосереджувалися навколо ринкової площі – навколо якої були побудовані крамниці та магазини всіляких товарів: круп, текстилю, одягу, побутової та сільськогосподарської техніки, залізних товарів та продуктів харчування.

Німецькі війська окупували село 26 червня 1941 року. У липні та серпні 1941 року Мельницею керувала німецька військова комендатура (Ortskommandantur). У вересні 1941 року влада перейшла до німецької цивільної адміністрації. Мельниця була включена до складу гебіткомісаріату Ковель у складі Генерального комісаріату Волині та Поділля. Арно Кемпф очолював гебітскомісаріат до червня 1942 року. Лейтенант Філіп Рапп очолив жандармерію²³. У липні 1942 року Кемпфа було заарештовано та страчено за отримання хабарів від євреїв. Його замінив на посаді гебітскомісара Еріх Касснер, колишній начальник штабу Кемпфа (Stabsleiter).

Для управління місцевими справами в селі було призначено старійшину. Також було призначено кілька українських поліцейських. Вони служили під командуванням німецького жандармського відділення, що базувався в Голобах.

²² Світлина з сімейного архіву Леї Рог. Фонд Шоа Університету Південної Каліфорнії.

²³ Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде (BA-BL), Берлінський документальний центр (BDC), Hängerordner (колекції BDC, різні файли) SSHO 2432, Організаційний план окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року, опублікований начальником поліції порядку, Берлін, 13 березня 1942 року.

У липні 1941 року було проведено перші дві акції проти чоловічого єврейського населення Мельниці: 56 молодих єврейських чоловіків було розстріляно під час «першої акції», яка відбулася на початку місяця. Деяких із них зрадив місцевий польський антисеміт, який був директором школи за польського правління, і стверджував, що вони були комуністами та політичними активістами. Друга акція відбулася в середині липня, коли було вбито близько 280 чоловіків. Акцію, ймовірно, провела 2-га рота 314-го поліцейського батальйону, який був розташований у Голобах 14 липня 1941 року²⁴.

Єврейська молодь в кібуці. Мельниця, 1929 р.²⁵

Влітку та восени 1941 року німецька влада запровадила низку антиєврейських заходів у Мельниці. Спочатку євреїв зареєстрували та наказали носити відмітні знаки на одязі. За словами Леї Рог, їхній продовольчий раціон обмежувався 90 грамами житнього хліба, змішаного з соломою, щодня. Євреїв змусили віддати українцям землю навколо своїх будинків, включаючи городи, а також припинити свою попередню професію та іншу оплачувану роботу. Німці також вимагали від євреїв викуп у грошах та золоті. Було створено юденрат, який організовував примусову працю для євреїв, здебільшого у формі видобутку торфу. В іншому випадку євреї були замкнені у своїх будинках і змушені були покладатися на будь-яку їжу, яку сусіди періодично таємно приносили їм²⁶. Решту євреїв з районного міста Голоби привезли до Мельниці наприкінці 1941 року²⁷.

В середині серпня 1942 року в селі було створено гетто. Воно було розташоване на вулиці Божничній, де розташовувалися дві синагоги, і було

²⁴ Zelda Baller Lior, "A Childhood without Childhood," in Lior, Melnitsah, pp. 54– 60; Shmuel Spector and Geoffrey Wigoder, eds., The Encyclopedia of Jewish Life before and during the Holocaust (Jerusalem: Yad Vashem; New York: New York University Press, 2001), p. 820.

²⁵ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/13292419>

²⁶ Testimony of Leya Rog, in Zabarko, Holocaust in the Ukraine, pp. 246– 247; Lior, Melnitsah, p. 78.

²⁷ А. Круглов, Катастрофа українського єврейства 1941–1944 рр.: Енциклопедичний справочник (Харків: «Каравела», 2001), стор. 84. У 1931 році в Голобах проживало 350 євреїв.

відокремлене від решти села²⁸. Євреям дали лише кілька хвилин, щоб покинути свої домівки та все їхнє майно. Їх змушували бігти, несучи свої мізерні речі до гетто, піддаючи побоям та погрозам пострілами в повітря. У кожному будинку тепер було набито кілька сімей²⁹. Загальна кількість євреїв у гетто могла сягати 1200 осіб, включаючи євреїв, яких на той час привезли з навколишніх сіл, таких як Кашівка. Ці євреї принесли з собою тривожну звістку про те, що неєвреї готували ями на околиці міста³⁰. Євреїв залишили голодувати протягом кількох днів, оскільки вони не могли вийти з гетто ні на роботу, ні на жебракування. Наприкінці серпня 1942 року німці вимагали ще одного викупу, і коли євреї не змогли виконати цю вимогу, німці вбили рабина та голову юденрату³¹.

3 вересня 1942 року о 4:00 ранку п'ятеро німців та близько 100 українських поліцейських оточили гетто. Вони зібрали євреїв у збірному пункті, а потім вивели їх до піщаного кар'єру поблизу південно-західного кордону села, де всіх розстріляли. Лише кільком євреям вдалося уникнути масового розстрілу. 16 березня 1944 року, коли Мельницю звільнила Червона Армія, до міста повернулося лише шість євреїв.

Володимир К., 1929 року народження, згадував: *«Була єврейська жінка, яка вийшла з гетто, і її вбили. Її тіло було в моєму саду, я її бачив. Вона хотіла втекти і побігла до українських будинків. Її вистрілили в спину, і її тіло залишалося на землі кілька днів. Німці не дозволили нам її поховати. Це було зроблено навмисно, щоб інші євреї боялися покарання, якщо спробують втекти. Їй було близько 30 років. Вона пробігла 300-400 метрів, перш ніж її тіло впало на землю».* (Свідчення № 1455, інтерв'ю в Мельниці, 28 квітня 2012 року)³².

Із спогадів **Лії Рог**: «Остаточне знищення 1200 євреїв Мельниці... відбулося 3 вересня 1942 року, [єврейська дата] 21 Елула 5702 року. Того дня німецькі нацисти та їхні співники вбили людей похилого віку, жінок та дітей, мешканців міста та навколишніх сіл. Переховуючись у селі, звідки я втекла [з Мельниці], я на власні очі бачила, як євреїв вели в останню дорогу до Мельниці. Серед них я впізнала свого дядька – брата мого батька – Авраама Рога, його дружину та двох дочок, [його] зятя та його онука, усіх із села Кашівки. Їх супроводжували вбивці, які кричали: «Не розмовляйте!», «Дотримуйтесь порядку, коли йдете!». Вони

²⁸ Testimony of Rog, in Zabarko, Holocaust in the Ukraine, pp. 246– 247

²⁹ Lior, “A Childhood without Childhood,” p. 55

³⁰ Ibid., and Leya Rog, “In the Footsteps of the Ukrainian Murderers,” in Lior, Melnitsah, pp. 48– 52. In this testimony, Rog dates the establishment of the ghetto on September 1, 1942.

³¹ Lior, Melnitsah, p. 78.

³² Execution of Jews in Melnytsya <https://yahadmap.org/en/#village/melnytsya-melnitsa-mielnica-volyn-ukraine>.175

йшли ґрунтовою стежкою. Жінки, люди похилого віку та діти сподівалися на

Лія Рог

диво, але дива не сталося. Вбивці змусили їх бігти до насипу на краю ями смерті. Їм наказали роздягнутися догола та заходити [в яму] групами по 3-6 осіб. Вбивці націлювали... зброю на своїх безпорадних жертв і розстрілювали їх. Крики жінок, зітхання відчаю людей похилого віку та глибокий плач дітей чулися ще довго. Постріли, що лунали один за одним, переривали їхню пісню життя... Вбивці зі зброєю в руках встановили кордон

[українських допоміжних поліцейських] і з задоволенням спостерігали за стражданнями та тортурами, які зазнавали жертви. У жодного з убивць не билося серце, не пробуджувалася совість, не було видно жодних слідів каяття, а також [серед них не було] жодних виразів жалю...»³³.

Меморіал на місці розстрілу євреїв. Мельниця, 2023 р.³⁴

³³ Joshua Lior, ed., *Melnitsa, in Memory of Its Jewish Community*, Tel-Aviv: Yotsei Melnitsa be Yisrael uva-tefutsot, 1994, pp. 134-135 (Hebrew). URL: <https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yizkor-books/yzk-nybc314213/lior-joshua-melnitsah-pelekh-vohlin-ukrainah-sefer-hantsahah-edut>

³⁴ URL: <https://cja.huji.ac.il/hmm/browser.php?mode=set&id=54483>

Милятин³⁵

Милятин — село у Павлівській сільській громаді Володимирського району.

1537 року король Сигізмунд I Старий надав привілей для братів Федора та Гаврила Васильовичів Бокіїв, у якому дозволив їм заснувати місто поблизу невеликого дерев'яного замку, збудованого їх батьком Василем Івановичем³⁶.

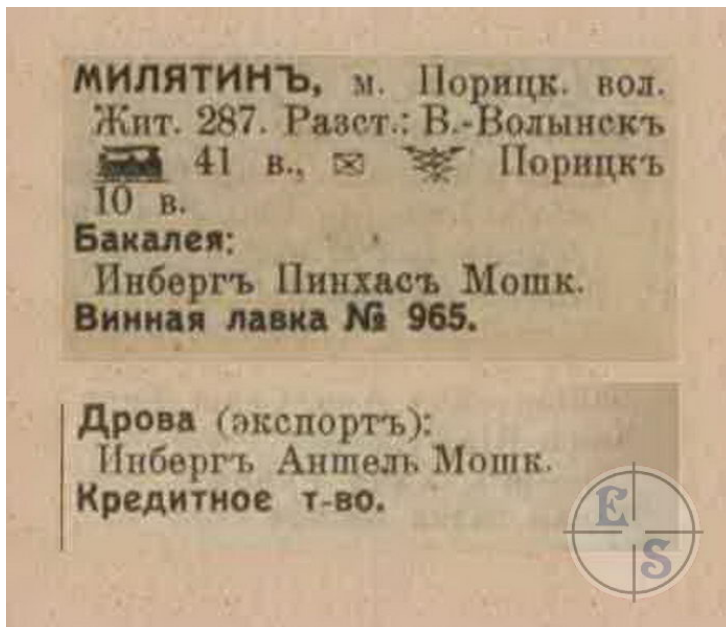
За даними Державного архіву, у 1894 році Милятин — це невеличке містечко з населенням 227 осіб, з них: 113 чоловіків і 114 жінок.

1894 року в містечку діяли одна православна церква, молитовний єврейський будинок.

У 1906 році містечко Порицької волості Володимир-Волинського повіту Волинської губернії. Відстань від повітового міста 41 верст, від волості 10. Дворів 49, мешканців 492³⁷.

У 1919–39 роках - у складі Польщі, у 1939–91 роках - Української РСР.

Єврейська громада³⁸

У 1784 році в Милятині проживало 108 євреїв; у 1787 році – 116, 1790 році – 144, 1847 році – 461, 1911 році – 287, 1921 році – 82 євреї (22,4%).

У 1867 році в Милятині діяла синагога.

У 1913 році євреям належали обидва магазини містечка.

Влітку 1941 року містечко було окуповано загонами Вермахту. У вересні 1942 року євреїв Милятина було вбито в Горохівському гетто.

³⁵ Milatyn (2), miasteczko, pow. włodzimierski // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1885. — T. VI. — S. 418. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VI/418; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С. 96. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

³⁶ Oskar Halecki. *Bokiej Gabriel (Hawryło)*. h. wł. (Topór odm.) / *Polski Słownik Biograficzny*.— Kraków: Polska Akademia Umiejętności, Skład Główny w Księgarniach Gebethnera i Wolffa, 1936.— T. II/1, zeszyt 1.— Beyzym Jan — Brownsford Marja.— S. 243. (пол.)

³⁷ Список населених місць Волинської губернії. — Житомир: Волинська губернська типографія, 1906. — 219 с. https://web.archive.org/web/20171214071800/http://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestVolGub_1906/SpNasMestVolGub_1906.pdf

³⁸ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. URL: <https://imwerden.de/multi-volume-set-1000111-page-1>; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Російська єврейська енциклопедія

Церква Успіння Пресвятої Діви Марії з 1827 року. Не збереглася.⁴⁰

Нова Вижва — село у Старовижівській селищній громаді Ковельського району.

Ніяких історичних документів про Нову Вижву в епоху до 1508 року не залишилося, хіба що народні перекази. В яких йдеться про поселення Плоцька Воля, яке знаходилося на території сучасного кутка Воля. А також про такі місцевості як Татарське, Полованки та Грудавище, які відносяться ще до дванадцятого століття. Підтвердження є і в історичних працях: «...говорять, що задовго до закладення цього містечка, на його території існувало поселення

³⁹ Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 189-191. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>; Денисюк В. Населення містечка Вижва та сусідніх сіл Стара Вижва, Бідки, Рудка, Чевель, Мельники в середині XIX ст. (за люстрацією 1850–1858 рр.) / В. Денисюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина у світовій та українській історії: науковий збірник. Вип. 53: матеріали ЛІІ Всеукраїнської історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 24-й річниці Незалежності України, 20 травня 2015 р., смт. Стара Виживка — с. Сереховичі. — Луцьк, 2015. — С. 174–178. URL: <https://web.archive.org/web/20211207091826/https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/14596>;

Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание Волынской епархии. — Т. 5: Ковельский уезд. — Почаев, 1903. С. 61-68. — 583 с. — (Волынь в описании городов, местечек и сел: в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях). URL: http://history.org.ua/LiberUA/IstStOpVEp_1903/IstStOpVEp_1903.pdf;

⁴⁰URL:<https://www.facebook.com/photo/?fbid=9440287372730527&set=gm.1386584986031952&idorvanity=1311826906841094>

„Плоцька Воля“, таку назву і досі носить частина приходу міста Вижви, а на місці сучасного містечка жив граф Ревуцький...»⁴¹.

26 серпня 1508 року Король Сигізмунд I Старий видав Смоленську грамоту Івану (Янушу) і Василю Михайловичам Сангушкам, відповідно до якої він «...дає їм дозвіл „заснувати містечко Вижву на Смідинській землі, розташований у Володимирському окрузі при річці Вижві“: цією землею ще при королі Казимирі володів дядько цих князів Іван та їх батько Михайло Сангушки...».

В 1548 році Нова Вижва отримала привілей Магдебурзького права: дозволялось проводити ярмарки і базари щонеділі, стягувати мито за переправу через річку та розширювалися повноваження міського самоврядування.

Містечко не було великим за населенням. За люстрацією Вижви 1765 р., дані якої наведені в «Географічному словнику» кінця XIX ст., кількість будинків міщан-християн становила 176, міщан-юдеїв – 27. За даними Актової книги, у 1783 р. в містечку було 106 будинків міщан-християн та 27 – юдеїв.

Після третього поділу Польщі в 1795 році територія населеного пункту відійшла до Ковельського повіту Волинської губернії Російської імперії.

Як зазначає відомий дослідник історії України Олександр Цинкаловський, наприкінці XIX століття у Новій Вижві налічувалося 408 будинків, 2476 жителів, дві церкви, синагога, дві крамниці, проводились ярмарки, була ринкова площа. В місцевій церкві до 1914 р. переховувалися старі пергаміни міські і рукописні церковні книжки, а також дуже цінні ікони на дошках з 15 і 16 ст.

Після підписання Ризького мирного договору між Польщею та Росією (18 березня 1921) для Нової Вижви розпочався новий період розвитку, адже вона відійшла під владу Польщі. У Другій Польській Республіці Вижва-Нова входила до складу сільської гміни Седлище Ковельського повіту Волинського воєводства і в 1921 налічувала 1973 жителя⁴².

Польська влада не здобула підтримки серед місцевого населення, тому у вересні 1939 року міщани зустріли радянські війська з надією на краще майбутнє. Але ще не встигло висохнути чорнило на документах про входження Західної України до УРСР та відповідно і СРСР, як на цій території розгорнули роботу каральні органи. Кожен десятий житель зазнав репресій.

27 червня 1941 року Вижву окупували німецькі війська.

⁴¹ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание Волынской епархии. – Т. 5: Ковельский уезд. – Почаев, 1903. С. 64 . – 583 с. – (Волынь в описании городов, местечек и сел: в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях).

⁴² Wołyński Dziennik Wojewódzki nr 1 z dnia 4 stycznia 1936 roku. URL: https://archive.org/details/jbc.bj.uj.edu.pl.NDIGCZAS003514_1936_001/page/16/mode/2up; Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej: Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych: T. IX: Województwo Wołyńskie / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1923. – 100 s.

Єврейська громада⁴³

У 1784 році у Вижві проживало близько 30 євреїв, 1790 році – 42, 1870 році – 720 (47,8%), 1897 році – 500 (близько 20,2%), 1921 році – 358 євреїв (18,1%).

Перша згадка про євреїв у Новій Вижві датується XVI століттям. Згідно з грамотою, наданою євреям королевою Боною та підтвердженою Сигізмундом Августом у 1547 році, вони сплачували всі повинності разом з міщанами та користувалися пільгами, що надавалися останніми: під час виборів бургомістра було присутніх 2 євреї.

У XVII столітті євреї отримали розгорнуту грамоту від ковельського старости Христофора Опалінського, підтверджену в 1644 році королем Владиславом IV: їм дозволялося володіти синагогою, цвинтарем та м'ясними крамницями, а також будувати лікарню та лазню; вони мали право селитися на порожніх ділянках (з умовою не купувати будинки у християн), виробляти вино, варити пиво та торгувати всілякими товарами, за винятком мокрих, закривавлених та церковних речей.

Справи між євреєм та неєвреєм розглядалися міським судом у присутності двох старійшин євреїв; євреї звільнялися від панщини, а будинок рабина, кантора та працівника синагоги – від податків.

У 1-й половині 18 століття чисельність єврейського населення скоротилася через воєнні дії.

До 1764 року Вижвська громада входила до складу єврейської громади Ковеля. У 1789 році у Вижві було 11 єврейських будинків та 3 корчми, що належали євреям.

У 19 столітті діяла синагога; євреям належали 3 млини. Більшість євреїв були ремісниками – шевцями, кравцями, теслярами та бляхарями. Невелика кількість євреїв займалася торгівлею.

У 1920-30-х роках у Вижві діяли відділення різних єврейських партій та організацій.

27 червня 1941 року Вижву окупували німецькі війська. Під час німецької окупації євреї, які були другою за чисельністю національною групою у місті після українців⁴⁴.

5 серпня 1941 року було розстріляно 260 євреїв.

Невдовзі після окупації євреям було наказано носити нарукавні пов'язки з блакитною зіркою Давида. Худобу та багато основних речей місцевих євреїв було конфісковано. Для євреїв було запроваджено комендантську годину з сьомої вечора до сьомої ранку. Їх також забирали на примусові роботи. Очевидно, в цей час було призначено юденрат (єврейську раду) на чолі з Єфимом Лангером. 5 серпня 1941 року поблизу міста Мацейова було вбито 260 єврейських жителів Вижви Нової. У вересні та грудні 1941 року німці вимагали

⁴³ Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. – С. 650; Gmina żydowska w Wyżwie Nowej. Żydowski Instytut Historyczny. URL: <https://www.jhi.pl/>

⁴⁴ Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945 [Text] / W. Siemaszko, E. Siemaszko. - Warszawa: Wydawnictwo von Borowiecky, 2006 T. 1. - 2006. - s. 374. – 998 s.

від євреїв великих викупів. Єврейська громада змогла вперше передати повну суму.

Влітку 1942 року євреїв, що залишилися в місті, та жителів сусідніх сіл змусили жити разом, очевидно, у відкритому гетто. 23 серпня того ж року всіх цих євреїв було вбито за містом, у лісі біля села Чевель⁴⁵. Напередодні ліквідації гетто деякі його мешканці підпалили багато будівель, що дозволило десяткам євреїв втекти. Однак вижило лише декілька.

Свідок **Сергій М.**, 1929 року народження, згадував: *«Відразу після німецької окупації було зібрано та забрано близько 20-30 молодих євреїв. Потім було створено гетто, і там зібрали всіх євреїв з навколишніх сіл. До його створення євреї продовжували жити у своїх будинках, а деякі з них навіть продовжували працювати. Я пам'ятаю, як один єврейський кравець приходив до нашого будинку на кілька днів. Він працював з ранку до вечора, а вночі повертався додому. У гетто їх тримали, поки у них не закінчилося золото чи цінності, щоб сплатити викуп. Я не знаю, правда це чи ні, але люди казали, що євреї віддали близько 1 кг золота. Це траплялося кілька разів. У них також забирали одяг та речі. Німці розграбували все, що могли».* *«Євреїв мусили лягти в ямі один впритул до одного, і їх стріляли в потилицю. А як тільки перший шар був заповнений трупами, наступна група лягала поверх закривавлених тіл»*⁴⁶.

Зі свідчень **Бориса Геллера**, який народився в 1924 році в Новій Вижві та жив там під час німецької окупації: *«... Коли ми повернулися до міста, ми побачили жахливий хаос. Усі будинки були відчинені навстіж і пограбовані, діти плакали, і дорослі також плакали, шукаючи своїх близьких. На той час у місті*

⁴⁵ Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. – С. 650; Gmina żydowska w Wyżwie Nowej. Żydowski Instytut Historyczny. URL: <https://www.jhi.pl/>

⁴⁶ Execution of Jews in Nova Vyzhva. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/nova-vyzhva-volyn-ukraine.710>

не було ні німців [тобто жандармерів], ні поліцейських [українських допоміжних]. Мені сказали, що о 5-й ранку прибула вантажівка з 6 німцями та багатьма поліцейськими [українськими допоміжними]. Вони розбіглися по всьому місту, переслідуючи євреїв. По місту чулися крики та плач. Багато людей намагалися втекти з міста. Вони [німці] відкрили вогонь, але, очевидно, був наказ стріляти [лише] в повітря. Усіх євреїв, яких спіймали, відвели до синагоги, де був присутній Біда, німець... який був начальником поліції [жандармерії] нашого міста, а також багато поліцейських [українських] та мешканців [міста]. Були відібрані люди різного віку. Матерів з маленькими дітьми, а також деяких ремісників, яких мешканці вирішили залишити живими, не забрали [не відібрали]. Решту 260 осіб погнали пішки до міста Мацейова. У цій облаві серед спійманих були члени моєї родини – мій батько, якому було 40 років, моя мати – 38, мій 14-річний брат, один з моїх дідусів та обидві мої бабусі. Староста міста стверджував, що їх забрали на роботу. З того часу, тобто з 5 серпня 1941 року, я залишився без батьків. ... Через кілька днів ми дізналися, що всіх їх разом з іншою групою євреїв забрали [в місце] недалеко від Мацейова, біля озера Сомов [озеро Сомне], де всіх їх розстріляли...»⁴⁷.

Пам'ятник громадянам єврейської національності, розстріляним гітлерівцями в серпні 1942 року.⁴⁸

⁴⁷ YVA O.33 / 1461 Історія вбивства євреїв з Вижви Нової на озері Сомов. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627182>

⁴⁸ URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Monument_to_the_Jews_executed_by_nazis_in_Nova_Vyzhva

Село Озеряни. Ковельського повіту 1917 р.⁵⁰

Озеряни — село у Турійській селищній громаді Ковельського району.

Вперше згадується у писемних джерелах 1577 року. На думку деяких дослідників, село виникло раніше, за правління польського короля Владислава II Ягайла (кіннець 14 — початок 15 ст.) та мало назву Сандов. У 16 ст. власниками Озерян. були волинські шляхтичі Загоровські. За Андрусів. перемир'ям 1667 та за умовами «Вічного миру» 1686 р. Озеряни залишилися у складі Польщі, після її 3-го поділу 1795 р. відійшли до Російської імперії.

У 17–18 ст. були розвинені ремесла та торгівля, зокрема тут проживала значна кількість мулярів, шевців, теслярів, столярів, бондарів, колесників, гарбарів, ковалів, млинарів, збирали 3 ярмарки на рік.

У 1897 році в містечку проживало менше 500 мешканців.

У 1906 році містечко Новодвірської волості Володимир-Волинського повіту Волинської губернії. Відстань від повітового міста 43 верст, від волості 8. Дворів 173, мешканців 1315.⁵¹

⁴⁹Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краснзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С. 164. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Озеряни // Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. / П. Т. Тронько (голова Головної редколегії). — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967—1974. — том Волинська область / І. С. Клімаш (голова редколегії тому), 1970: 747с. — С.712: Енциклопедія Сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-76646>

⁵⁰ URL: <https://www.facebook.com/volyncentre/photos>

⁵¹Список населенных мест Волынской губернии / Издание Волынского губернского статистического комитета. — Житомир: Волынская губернская типография. — 1906. — 222 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009738>

За Ризьким мирним договором 1921 р. Озеряни відійшли до Польщі. 1921–1939 рр. — село гміни Купічув Ковельського повіту Волинського воєводства. Від вересня 1939 р. по серпень 1991 р. — під радянською окупацією.

Єврейська громада⁵²

У 1847 році в Озерянах проживало 208 євреїв, 1897 році – 500 (близько 20,2%), 1921 році – 358 євреїв (18,1%).

Перші записи про євреїв, що проживали в Озерянах, датуються початком 18 століття. У 1761 році тут відбулося єдине засідання Ради Чотирьох Земель на Волині.

У 1913 році євреям належали всі 7 магазинів в Озерянах (включаючи 4 продуктові та 2 мануфактурні).

До 1941 року єврейське населення зросло приблизно до 850 осіб.

28 червня 1941 року Озеряни були окуповані нацистськими військами.

Навесні 1942 року було створено гетто, в якому ув'язнювали місцевих євреїв та євреїв з навколишніх сіл.

У серпні 1941 року, під час ліквідації гетто, поблизу цвинтаря села Сушибаба було розстріляно 762 євреїв.

Шість євреїв з Озерян пережили Другу світову війну.

У 1989 році на місці розстрілу було встановлено пам'ятник.

Місце розстрілу євреїв з Озерян, 10 вересня 1942 р.⁵³

⁵²Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 12. Обычай — Проказа (1912), – С.70. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom12_1912__ocr.pdf; European Jewish Cemeteries Initiative. Ozeriany Jewish Cemetery. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/ozeryany-old-jewish-cemetery-volyn-region/>; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913.

⁵³URL:https://www.wikidata.org/wiki/Q122280603#/media/File:Turiysk_Volynska-grave_of_Jews_shot-details.jpg

Озеряни, територія колишнього єврейського цвинтаря.⁵⁴

⁵⁴ Вважається, що цвинтар був заснований у XVIII столітті. На російських картах він зображений з середини XIX століття. Цвинтар був зруйнований після Другої світової війни. URL: <https://www.esjfcemeteries.org/survey/ozeryany-old-jewish-cemetery-volyn-region/>

Олика, замок Радзивіллів. 1920-1939 рр.⁵⁶

Олика — місто, адміністративний центр Олицької міської територіальної громади Луцького району.

Вперше назва містечка зустрічається в Іпатіївському літописі у 1149 році «Ізяслав рушив полки свої від Луцька і, пішовши, став біля Чемерина на Оличі»⁵⁷.

31 травня 1564 р. місто отримало магдебурзьке право стараннями власника — М. Х. Радзивілла «Чорного»⁵⁸. Вибори урядовців урочисто проходили у ратуші, зведеній через кілька років після Троїцького костелу. Тут же в підземеллях відбували покарання ув'язнені. Місто вибирало лавників на чолі з війтом та райців на чолі з бургомістром. Обрані чиновники слідкували за станом міських укріплень, дотриманням норм торгівлі, за якістю виробів ремісників.

⁵⁵ Ołyka // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1886. — Т. VII. — S. 527. (пол.). — S. 527—529. (пол.). http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VII/527; Baliński, M., & Lipiński, T. (1845). *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana* (т. 2, cz. 2). Warszawa: S. Orgelbrand. с. 860—863; Жовтянський В. А. Історична Олика та її пам'ятки. Праці Центру пам'яткознавства: 36. наук. пр. 2014. Вип. 25. — С. 253—273. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/81740/26-Zhovtyanskyu.pdf?sequence=1>

⁵⁶ URL: <https://kresy.org.pl/9941643,foto.html?idEntity=7857887>

⁵⁷ Літопис руський/ Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — С. 227. — 591 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/LitRusIpSp_1989/LitRusIpSp_1989.pdf

⁵⁸ Lulewicz H. Radziwiłł Mikołaj zwany Czarnym h. Trąby (1515—1565) // Polski Słownik Biograficzny: Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1987. — Tom XXX/2, zeszyt 125. — 193—384 s. — S. 345. (пол.). URL: <https://www.psb.pan.krakow.pl/opublikowane-hasla/>

Януш Францішек Радзивілл — останній ординат міста та захисник інтересів міщан у польському сенаті — був заарештований в 1939 р., після Другої світової війни повернувся з таборів до рідної Польщі.

Колегіальний костел Святої Трійці. Олика, 1925 р.⁵⁹

З 1638 р. в Олиці активно діяла колегіата св. Трійці — філія Академії у Замості, де 5 професорів викладали логіку, риторіку, граматику, теологію та основи наук.

Перепис, проведений у 1923 році, показував, що в самій Олиці мешкало 2777 осіб, з яких 2480 були євреї, русинів — 143, чехів — 15, інших — 137.⁶⁰

Статистика 1936 р. зафіксувала у містечку таку етнічну структуру населення: євреї — 62%, українці — 23,8%, поляки — 10,7%, інші — 3,5%⁶¹.

Населення Олики у 1938 р. становило: українців — 2500, євреїв — 2584, поляків — 733 особи⁶².

В Олиці, як і по всій Волині, був популярний День коня. І не даремно. Адже, наприклад, у 1934 році, Волинь у Речі Посполитій займала перше місце серед інших воєводств за кількістю коней. В Олиці Радзивілли вирощували повнокровних коней англійської породи.

З точки зору культурної спадщини 1939 р. приніс для Олики втрату колекцій замку Радзивіллів «зусиллями» експедицій зі столичних російських музеїв,

⁵⁹ URL: <https://www.volynspadok.org.ua/en/location/olyka/>

⁶⁰ ДАВО, ф. 140, оп.1, спр.15. стор. 4-5 .

⁶¹ Miasta Wolynskie. Luck, 1937. — С. 59. — 98 с.

⁶² Віктор Жовтянський Від мудрості батьків // Світогляд: наук.-попул. журн.. № 3 (59); НАН України, Головна астрономічна обсерваторія НАН України. — Київ: ВД "Академперіодика" НАН України, 2016. — № 3 (59). URL: <https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitoglyad/svit-2016-11-3/svitoglyad-2016-3-06-zhovtyansky.pdf>

нечистих на руку співробітників НКВС та військових артилерійського полку, який тут квартирував, використовуючи для опалення... старовинні фоліанти.

Підрозділи 6-ї німецької армії увійшли до міста 27 або 28 червня 1941 року.

Унаслідок бомбувань 27 червня 1941 р. була знищена практично вся забудова центральної частини Олики, яка належала переважно єврейській громаді – 404 будинки та 326 господарських будівель⁶³.

Ще одним актом варварства стало знищення старовинного єврейського кладовища, причому німецька адміністрація використала кам'яні надмогильні пам'ятники для заощучування вулиць у центрі Олики.

За часів СРСР Олика перетворилася на занедбане провінційне містечко⁶⁴.

Олика, 31 жовтня 1935 року. В очікуванні приїзду луцького біскупа Адольфа Шельонзка. Праворуч ксьондза – (у циліндрі) Януш Радзивілл.⁶⁵

⁶³ Жовтянський В. А. Історична Олика та її пам'ятки. Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. 2014. Вип. 25. – С. 258.

⁶⁴ Жовтянський, Віктор (15 грудня 2022). До історії правобережних міст в енциклопедичних виданнях 18–21 ст. (на прикладі княжої Олики). Енциклопедичний вісник України (укр.). Т. 14. с. 43—56. URL: <https://evu.encyclopedia.kyiv.ua/article?id=99>

⁶⁵ URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hupalo_Serhii/Olyka_i_Radzyvilly_2030ti_roky_KhKh_stolittia.pdf?PHPSESSID=leke0i9f940io54v30o3mh9a61

Олика, синагога. 1925 р.⁶⁶

Єврейська громада⁶⁷

З середини XVII ст. історія Олики тісно переплелася з розвитком єврейської громади. За даними «Єврейской энциклопедии», перша писемна згадка про євреїв у містечку Олика Луцького повіту Волинського воєводства датується 1655 р. У 1765 р. в кагалі Олики та його парафіях налічувалося 646 платників подушного податку⁶⁸.

За результатами перепису 1897 р. в Олиці із загальної кількості мешканців 4 210 осіб євреїв вже проживало 2 606 осіб, або 62%⁶⁹.

Подібно до євреїв смуги осілої головної діяльності олицької громади були ремесла і торгівля. Євреї-ремісники виготовляли знаряддя праці, інші предмети господарського вжитку, шили одяг, взуття, надавали населенню різноманітні послуги. Основними місцями реалізації ремісничих виробів були ярмарки. Торговельне значення міст і містечок, пожвавлення торгівлі

⁶⁶ URL: <https://www.volynspadok.org.ua/en/location/olyka/>

⁶⁷ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрія Никитина-Перенського. Том. 12. Обычай — Проказа (1912), — С.84. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom12_1912_ocr.pdf; OLYKA. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1435-1436. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Memorial Book of the Community of Olyka. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/olyka/olyka.html>; Memorial Book of the Community of Olyka. URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/Olyka/files/Olyka_Hebrew.pdf

⁶⁸ Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. В 16 томах / Под ред. Л. Каценельсона. Санкт-Петербург, 1912. Т. XII. — С. 84. — 960 с.

⁶⁹ Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. В 16 томах / Под ред. Л. Каценельсона. Санкт-Петербург, 1910. Т. V. С. — 737. — 960 с.

зумовлювалося присутністю в них євреїв. Не лише зовнішня торгівля хлібом, лісом, худобою, перепродаж усіх місцевих продуктів і фабричних виробів, а й приватні операції здійснювалися на Волині при активній участі євреїв, які завжди були обов'язковим посередником чи прямо покупцем або продавцем.⁷⁰

Єврейські робітники на млині. Олика, 1913 р.

Рушійною силою функціонування єврейських громад було іудейське віросповідання, вірність іудаїзму. Тому кожна община намагалася забезпечити себе синагогою, молитовними будинками, які перетворювалися у центр її життєдіяльності. На кінець XIX ст. синагога та 5 молитовних будинків діяли й в Олиці, дбаючи про духовні потреби місцевої громади. Були серед євреїв Олики й прихильники хасидизму – масового релігійного руху, який утвердився на Волині починаючи з середини XVIII ст. Серед цадиків, проповідників хасидизму, популярністю в губернії користувався й Герша Лейб з м. Олики Дубенського повіту.⁷¹

До середини 1941 року, враховуючи природний приріст 0,9 відсотка на рік, на початку війни в місті, ймовірно, було близько 2500 євреїв. Окрім цих євреїв, восени 1939 року в місті оселилися багато єврейських біженців з центральної та західної Польщі, а також 60 єврейських біженців з Чехії та Словаччини⁷².

⁷⁰ Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч.I. – К., 1887. – С.308.

⁷¹ Державний архів Житомирської області, ф. 71, оп. 1, спр. 1161, арк. 43.

⁷² Dr. Elisheva Cohen Two Fateful Years in Olyka 1939-1941. pp. 271– 272; Yitzchak Lapid (Lopata) And It Was in the Days of the Russians. p. 291. Memorial Book of the Community of Olyka. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/olyka/olyka.html>

Після нападу Німеччини на СРСР 22 червня 1941 року, коли німецькі війська наближалися до Олики, близько 150 євреїв евакуювалися на схід⁷³, але переважна більшість євреїв залишилася в місті на початку німецької окупації.

Підрозділи 6-ї німецької армії увійшли до міста 27 або 28 червня 1941 року. Місто було втягнуте в бойові дії на кілька днів і зазнало жорстоких бомбардувань німцями. На той час, коли вони взяли Олику під контроль, більшість будинків було зруйновано, а багато людей загинули або отримали поранення⁷⁴.

У липні та серпні 1941 року містом керувала німецька військова адміністрація, а з вересня 1941 року владу передали німецькій цивільній адміністрації. Олика була районним центром у Луцькій гебітській землі у складі Генерального комісаріату Волині та Поділля. Гебітським комісаром був регент Лінднер⁷⁵.

В Олиці було створено українську місцеву раду, а також місцеві поліцейські сили, підпорядковані німецькому посту жандармерії (створеному восени 1941 року), що склалися з кількох німецьких жандармів.

Влітку та восени 1941 року німецькі окупаційні війська запровадили в Олиці низку антиєврейських заходів: у місті було створено Єврейську раду (Юденрат) (під головуванням Фаї Бородати), через яку німці передавали накази та розпорядження єврейському населенню. Євреям наказали носити відмітні символи (спочатку пов'язку із зіркою Давида, пізніше жовту нашивку) та здавати все золото та цінності. Їх також примушували до примусової праці та забороняли залишати місто.

У серпні 1941 року в Олиці було проведено першу антиєврейську акцію: 682 єврейських чоловіків спіймали та зібрали в замку Радзивіллів, де їм сказали, що вони будуть виконувати примусові роботи. Але замість цього їх відвели на єврейський цвинтар і розстріляли⁷⁶. Загін поліції безпеки та СД з Луцька провів цю акцію за сприяння місцевої української поліції.

13 березня 1942 року в Олиці було створено гетто⁷⁷, куди також зводили євреїв з навколишніх сіл. Для підтримки порядку в гетто було створено єврейську поліцію на чолі з Розенцвейгом. Мешканців гетто змушували виконувати різні неоплачувані роботи. Наприклад, 120 осіб вантажили деревину в залізничні вагони на станції Олика за 10 кілометрів від міста; інші євреї виконували ту саму роботу на залізничних станціях Кумань та Рудочка; Багато євреїв також працювали в сільському господарстві⁷⁸.

⁷³ Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–44* (Jerusalem: Achva Press, 1990), p. 53. URL: http://protecting-memory-ua.org/images/naukova_literatura/Spector.pdf

⁷⁴ Michol Greenstein *The German Conquest*. – p. 311; Shlomo Tsam *The Last Date: 15 Av, 1942* [July 29, 1942]. – 331. *Memorial Book of the Community of Olyka*. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/olyka/olyka.html>

⁷⁵ Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942 (План організації окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року). Федеральний архів Берліна-Ліхтерфельде (BA-BL), Берлінський документальний центр (BDC), SS Hängerordner (колекція BDC, різні файли) SSO 2432.

⁷⁶ Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–44* (Jerusalem: Achva Press, 1990), p. 73. URL: http://protecting-memory-ua.org/images/naukova_literatura/Spector.pdf

⁷⁷ Державний архів Російської Федерації 7021- 55- 11, p. 133.

⁷⁸ Berl Gal «The Death March of the Jews of Olyka», *Two Fateful Years in Olyka 1939-1941*. pp. 300– 302. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/olyka/oly271.html#Page297>

Наприкінці липня 1942 року загін поліції безпеки та СД з Луцька разом з німецькою поліцією порядку та українською поліцією ліквідували гетто. У ніч на 25 липня 1942 року українська поліція оточила гетто. Наступного ранку, 26 липня, всіх мешканців гетто зібрали біля замку колишнього польського князя Радзивілла; їм сказали, що їх переселять.

27 липня почалися розстріли в ярах на колишньому стрільбищі поблизу села Чемерин. Українська поліція гнали євреїв групами по 50 осіб до яру; єврейська поліція змусила їх роздягнутися та лягти обличчям донизу, після чого німецькі поліцейські стріляли їм у потилицю. Українські селяни накрили тіла вбитих і поранили шаром землі, після чого була приведена нова група євреїв. Після акції єврейській поліції було наказано роздягнутися і їх розстріляли⁷⁹. 10 Невеликій кількості євреїв, які переховувалися в колишньому гетто або втекли вночі з бараків, вдалося вижити. На початку 1943 року 130 єврейських ремісників, що залишилися, були розстріляні в Олиці⁸⁰.

Василь Н., 1925 року народження, очевидець розстрілу: «Після цього їх перевели з гетто до замку, де замкнули в підвалах. Підвали в замку були дуже великі. Їм не було чого пити, і вони весь час просили води. Там були пожежники, які вручну відкачували воду. Один привіз машину та засунув трубу в підвал, і вода почала витікати на них. Це тривало довго, бо в бочках було багато води. Коли пожежники пішли, євреї мовчали. Це сталося ввечері, а наступного ранку євреїв відвели на інший бік замку, в напрямку військового навчального табору, де розташовувалися три великі стрілецькі поля. Опинившись там, усіх євреїв змусили сісти, а потім наказали роздягнутися. У цей момент ми були на православному цвинтарі і могли бачити, що відбувається. Їх завели групами по п'ять у рови та розстріляли.⁸¹

⁷⁹ Berl Gal «The Death March of the Jews of Olyka», Two Fateful Years in Olyka 1939-1941. pp. 302– 309. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/olyka/oly271.html#Page297>

⁸⁰ Shmuel Spector, The Holocaust of Volhynian Jews, 1941– 44 (Jerusalem: Achva Press, 1990), p. 168. URL: http://protecting-memory-ua.org/images/naukova_literatura/Spector.pdf

⁸¹ Execution of Jews in Olyka. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/olyka-olika-volyn-ukraine.715>

Палац Чацьких. Порицьк, 1918-1919 рр.⁸³

Павлівка (Порицьк) — село у Володимирському районі. Центр Павлівської громади.

Порицьк – давнє волинське містечко, що розташувалось на підвищеннях понад Лугою. Вперше в писемних джерелах Порицьк згадується під 1407 роком, коли Великий князь литовський Вітовт Кейстutowич передав його у власність за хорошу службу Іллі Вячковичу. Вже останній вибудував біля поселення над річкою дерев'яний замок. Одночасно побудовано римо-католицький костел⁸⁴.

У 1906 році містечко Порицьк Порицької волості Володимир-Волинського повіту Волинської губернії. Відстань від повітового міста 28 верст, від волості 1. Дворів 298, мешканців 2772⁸⁵.

⁸² Poryck, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. VIII: Perepiatycha – Pożajście, Warszawa 1887, s. 832. (1887); Poryck, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol – Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 497; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Красназвичий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С.260-261. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, t. 5, Wojewodstwo Wołyńskie. — Wrocław, 1994. — St. 380-385; Mieczysław Orłowicz Ilustrowany przewodnik po Wołyniu, Luck 1929. URL: <https://wołyńskie.pl/ippw/009.htm>

⁸³ URL: <https://kresy.org.pl/11286423,foto.html?idEntity=11286356>; Juljana Ursyna Niemcewicz, podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte, wydawcy A. Franck; B. M. Wolff, Paryż, Petersburg, 1858, Poryck strony: 171-175. URL: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/5790/edition/22391/content>

⁸⁴ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — T. 8: [Perepiatycha - Pożajście] / Red.: Chlebowski Bronisław, Sulimierski Filip, Walewski Władysław. — Warszawa, 1887. — s. 832. — 960 s. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SIGeoKrPol_1887/SIGeoKrPol_1887.pdf

⁸⁵ Список населенных мест Волынской губернии / Издание Волынского губернского статистического комитета. — Житомир: Волынская губернская типография. — 1906. — С. 43. — 219 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestVolGub_1906/SpNasMestVolGub_1906.pdf

Згодом Порицьк перейшов у власність роду Порицьких, аж поки в середині XVII століття Олена Порицька не вийшла заміж за луцького підсудка Андрія Загоровського. Проте наприкінці XVII століття внучка останніх вийшла заміж за Войцеха Чацького і місто перейшло у власність Чацьких, яким було аж до 1939 року.

У XVIII столітті внук Войцеха став будувати палац. Навколо споруд був великий парк. Його впорядкуванням у французькому стилі займався знаний садівник Діонісій Макклер, який відомий на Волині іншими своїми роботами. Між обома палацами він заклав клумби, які підтримували у доброму стані весь період існування резиденції. В результаті руйнувань під час Другої світової війни Порицьк, як містечко, перестав існувати. Повністю була зруйнована і резиденція Чацьких.

До Другої Світової війни Павлівка була околицею містечка Порицьк — центру однойменного району. Більшість населення містечка становили поляки та євреї. У воєнні роки воно було вщент зруйноване, вціліла єдина околиця — «Павлівка», яка згодом перетворилася на село. 5 квітня 1951 рішенням Президії Верховної Ради УРСР населені пункти Павлівка і Порицьк об'єднані в один — село Павлівка⁸⁶.

23 червня 1941 року Порицьк окупували німецькі війська. Під час німецької окупації в палаці Чацьких розміщувалися німецька жандармерія та відділок Шуцманшафту.

Порицьк, вулиця Володимирська. 1918-1919 рр.⁸⁷

⁸⁶ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 5 квітня 1951 «Про ліквідацію Порицької селищної Ради Іваничівського району, Несухойженської сільської Ради Ковельського району і Завороттівської сільської Ради Олицького району Волинської області». URL: <https://uk.wikisource.org/wiki>

⁸⁷ URL: <https://kresy.org.pl/11286343,foto.html?idEntity=7995349>

Порицьк, дерев'яна синагога XVIII ст. у 1920-х роках (зруйнована під час Другої світової війни).⁸⁸

Єврейська громада⁸⁹

Перша згадка про євреїв у Порицьку (Павлівці) датується 1569 роком. Можна припустити, що євреї вже жили в місті раніше, коли пожежа пошкодила його в 1554 році.

Єврейська громада Порицька була представлена в Раді Чотирьох Земель.

На початку 18 століття євреї Порицька були підпорядковані громаді Людмира (Володимира-Волинського).

До кінця 18 століття єврейське населення зросло зі 101 особи у 1784 році до 296 осіб у 1790 році. У цей період місцева влада схвалила створення єврейської друкарні у 1786 році, яка до 1790 року активно видавала книги.

Після поділу Польщі Порицьк розташовувався в прикордонному районі Російської імперії з австрійською територією. Протягом другої половини 19 століття євреям було законодавчо заборонено проживати на прикордонній території. Це, ймовірно, призвело до надзвичайного скорочення єврейського населення Порицька: у 1847 році мешкало 1100 євреїв, тоді як у 1870 році в місті проживало лише 327 євреїв.

⁸⁸ Orłowicz Mieczysław Ilustrowany przewodnik po wołyniu. Łuck, 1929. - S. 159

⁸⁹ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том. 12. Обычай — Проказа (1912), – С.746. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom12_1912__ocr.pdf; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913; PORYCK Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1447-1449. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Холокост на території СССР: Енциклопедія, Moskwa 2009, ISBN 978-5-8243-1296-6 s.717; Poryck. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14622245-Poryck>

За даними перепису населення, до 1897 року єврейське населення знову зросло до 1316 євреїв (60% від загальної кількості населення). У цей період у місті була синагога, а один з її рабинів, Колоній Кальман Горовіц (? – 1885), був онуком «Люблінського провидця» (рабина Якова Іцхака ха-Леві Горовіца).

У 1913 році євреям належав єдиний склад деревини та всі 47 магазинів у містечку (27 продуктових, 13 мануфактурних).

Під час Першої світової війни громада страждала від погромів та розграбування майна. Після Першої світової війни Порицьк знову став частиною Польщі.

У міжвоєнний період дві єврейські бібліотеки, в яких вивчали іврит та їдиш, становили єврейський культурний центр міста.

У Порицьку активно діяли сіоністські партії та молодіжні рухи (особливо «Хашомер ха-Цаїр»), а також сіоністські піонерські навчальні комуни (такі як «Гехалуц»). «Тарбут», сіоністська мережа навчальних закладів з вивченням івриту, керувала школою та бібліотекою в місті, а також існувала школа на їдиш та приватна школа з вивчення івриту.

У 1921 році в Порицьку проживало 1205 євреїв.

У 1939 році в Порицьку проживало майже 2000 осіб, близько половини з яких були євреями.

Після 17 вересня 1939 року, зі вступом Червоної Армії до міста за пактом Ріббентропа-Молотова, Порицьк став частиною Радянської України. За оцінками, у 1941 році, після початку радянсько-німецької війни, єврейське населення досягло 3000 осіб, оскільки біженці з окупованої нацистами Польщі прибували до міста.

Війська 6-ї німецької армії окупували Порицьк 23 червня 1941 року. Спочатку, у липні та серпні 1941 року, справами міста керувала німецька військова комендатура (Ортскомандантура). У вересні 1941 року повноваження було передано німецькій цивільній адміністрації. Порицьк став районним центром у Володимир-Волинській окрузі, де з кінця 1941 року гебітскомісаром був Вільгельм Вестергайде⁹⁰. Керівником жандармерії (SS-und Polizei-Gebietsführer) з липня 1942 року був лейтенант жандармерії Григат. Він командував 18 посадовцями жандармерії, розподіленими по кількох районах, включаючи Порицьк. У місті було розміщено кілька німецьких жандармів та місцевий український поліцейський підрозділ (що складався з кількох десятків членів).

Наприкінці серпня або на початку вересня 1941 року німці розстріляли близько 100 єврейських чоловіків, жінок та дітей у лісі за містом. Влітку та восени 1941 року німці запровадили низку антиєврейських заходів. Для євреїв було запроваджено комендантську годину, і їм було наказано носити пов'язки із зіркою Давида (пізніше замінену на жовте коло на грудях). Їх також піддавали важким примусовим роботам, забороняли залишати місто.

⁹⁰ BA- BL (Федеральний архів Берліна-Ліхтерфельде), BDC (Берлінський документальний центр (тепер BA-B та в NARA), SSHO 2432 (колекції BDC, різні файли), Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942, hg. vom Chef der Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942.

Німці також створили єврейську раду (юденрат) для передачі своїх наказів єврейському населенню.

З літа 1941 року до 1942 року німецька влада запровадила низку «контрибуцій» для єврейського населення, змушуючи їх здати всі цінні речі та хутряний одяг. Взимку 1941–1942 років або навесні 1942 року німці створили в Порицьку певну форму гетто (можливо, «відкрите гетто»), оскільки вони переселили євреїв з навколишніх сіл до міста. Це призвело до значної перенаселеності та поширення хвороб, зокрема випадків тифу. У єврейському кварталі Порицька існувала лікарня для лікування хворих.

1 вересня 1942 року члени німецької жандармерії (сільської поліції порядку) за допомогою української допоміжної поліції увірвалися до гетто та розстріляли єврейських пацієнтів у лікарні та деяких літніх євреїв, які не могли ходити. Решту (переважно жінок та дітей) відвезли до села Переславичі, де їх утримували в таборі.

Через три дні, протягом яких загинуло приблизно 300 людей, решту євреїв вивезли з табору до хутора Кучкова, де їх розстріляли. Ця операція з убивства завершилася 5 вересня 1942 року. За оцінками, тоді було вбито 1800 євреїв з Порицька та його околиць⁹¹. Згідно з одним зі свідчень, близько 100 євреїв, які втекли з Порицька на початку операції з убивства, невдовзі були спіймані та повернуті до міста і згодом вбиті.

Місце масового розстрілу євреїв (на південно-західній околиці села, біля дороги Павлівка-Горохів).⁹²

⁹¹ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 69. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

⁹²URL: <https://commons.wikimedia.org/wiki>

Ратне, ринок. 1912 р.⁹⁴

Ратне (Ратно, пол. Ratno) — селище на Волинському Поліссі над Прип'яттю, знаходиться на території Ковельського району, центр Ратнівської селищної громади.

Перші писемні відомості про Ратне належать до кінця XII — початку XIII століття. В давньоруських документах воно згадується під різними назвами — «Ратное», «Ратно», «Ратев», «Ратинь». В ті часи це було прикордонне місто Галицько-Волинського князівства, де постійно перебувало військо (рать). Звідси походить назва селища. В XIII столітті на території Старого Ратного був побудований монастир.

Сигізмунд Кейстутович у грамоті від 15 жовтня 1432, підтвердженій підписами князів і панів, його прихильників (за візирець взяли грамоту Витовта 1401 р.), приймаючи від польського короля Ягайла титул великого князя литовського, визнавав за ним і його наступниками, зокрема, зверхність над ВКЛ,

⁹³«Ratno», Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, Volume V. URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol5_00187b.html; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С. 293–294. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Michał Baliński, Tymoteusz Lipiński Starożytna Polska Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym. T.2, Warszawa. — 1886. — С. 925–926. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/11126/edition/18060/content>; Ратнівщина: історико-краєзнавчий нарис [Текст] / В. Т. Денисюк, І. О. Денисюк. - Луцьк: Надстир'я, 1998. - 350 с.

⁹⁴ URL: <https://polona.pl/preview/43fea80a-74b6-42ac-ba56-82191440a6ea>

відступав Польщі Подільську землю, також спірні волинські прикордонні округи з центрами в містах Олесько, Ратне, Ветли, Лопатин⁹⁵.

У 1440 році Ратне отримало магдебурзьке право, від того часу користувалося власною печаткою з гербом (у щиті — 3 дерева, під якими стоїть дикий вепр). За часів Речі Посполитої було осідком «негородового староства».

У XVI ст. у Ратному було три православні священники, католицький костел (при ньому в XVII ст. працювали школа і «шпиталь польський»). Єврейське населення мало власні «божницю» і «шкільний дім».

У 1868 році в Ратному діяли маслоробня, два шкіряні, пивоварний і цегельний заводи. У 1907 році тут відкрили першу в містечку земську лікарню.

У середині XIX ст. місто швидко розвивалося завдяки тому, що через нього проклали дорогу Київ — Варшава. В економічному розвитку Ратного важливу роль відігравав щотижневий ярмарок сільськогосподарської продукції.

Після Першої світової війни, згідно з Ризьким мирним договором між Польщею і СРСР, Волинь було розділено між цими двома державами. Із 1921 року Ратне разом із територіями західної Волині стало частиною Польщі — центром Ратнівської гміни у складі Ковельського повіту Волинського воєводства.

У вересні 1939 року, з приходом Червоної Армії до міста після пакту Ріббентропа-Молотова, Ратно стало частиною Радянської України. За радянських часів приватне підприємництво було заборонено, а всі політичні організації, крім Комуністичної партії, були закриті.

Німецькі війська захопили Ратно наприкінці червня 1941 року.

Єврейська громада⁹⁶

Про єврейську громаду Ратного було вперше згадано в середині XVI ст. У 1564 р. тут мешкали 156 євреїв. Про їхній внесок у місцеву економіку розповів історик Олександр Цинкаловський: у середині XVI ст. «Ратне вже було містечком, і платили з нього три гривні державного податку, від 71 ремісника платили по 4 гроші, від 17 перекупів солі по 6 грошів і від 3 попів по 2 флорини, від млина 12 грош, від жидів по 60 флоринів»⁹⁷.

⁹⁵Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IV. — С. 207. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3830/file.pdf>

⁹⁶ Ratno: Story of a Destroyed Jewish Community. Published in Tel Aviv, 1983, Ratno Society in Israel. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/ratno/ratno.html>; Translation of Yizker-bukh Ratne; dos lebn un umkum fun a yidish shtetl in Volin Editors: Jacob Botoshansky, Itzhak Yanasowicz Published in Buenos Aires, 1954. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/ratno1/ratno1.html>; Ратне: життя та загибель єврейської громади / Петро Долганов. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — 92 с. URL: https://www.stiftung-denkmal.de/wp-content/uploads/Ratne_internet_V2.pdf; RATNO. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1456-1457. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; “Ratno”, Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, Volume V. URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol5_00187b.html

⁹⁷ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С. 293–294. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf;

Кількість єврейського населення постійно зростала, і з часом євреї вже становили більшість мешканців Ратного: у 1701 р. — 171 особа, у 1756 р. — 210, у 1847 р. — 1065, у 1870 р. — 1364, у 1897 р. — 2219 осіб⁹⁸.

У середині ХІХ ст. місто швидко розвивалося завдяки тому, що через нього проклали дорогу Київ — Варшава. В економічному розвитку Ратного важливу роль відігравав щотижневий ярмарок сільськогосподарської продукції. Окрім торгівлі, євреї Ратного також займалися іншими видами діяльності: були м'ясниками, кравцями, шевцями, візниками, музикантами.

Ратне, єврейські кравці. 1930 –ті роки.⁹⁹

Станом на 1910 р. загальна кількість населення Ратного зросла до 4085 осіб¹⁰⁰. На той час євреї становили більшість мешканців і сприяли розвитку економічного та соціального життя. 1912 року було відкрито школу з викладанням мовою іврит. У 1914 році євреям належали єдиний у містечку склад аптечних товарів, трактир, 24 крамниці, зокрема 15 бакалійних і сім мануфактурних закладів. Значним потрясінням для Ратного стала Перша світова війна, внаслідок якої чисельність населення містечка зменшилася мало не вдвічі. Багато людей загинули або евакуювалися.

Після Першої світової війни, згідно з Ризьким мирним договором між Польщею і СРСР, Волинь було розділено між цими двома державами. Із 1921 року Ратне разом із територіями західної Волині стало частиною Польщі — центром Ратнівської гміни у складі Ковельського повіту Волинського воєводства. У 1921 році в Ратному жили 1554 євреї (64,5 % від 2409 мешканців),

⁹⁸Ратно. Российская еврейская энциклопедия (РЕЭ). URL: <http://www.rujen.ru/index.php/PATNO>

⁹⁹ Ratno Yizkor Book: The Story of the Destroyed Jewish Community – May 21, 2020.

¹⁰⁰ Історія міст і сіл Української РСР. С. 576

а у 1937 р. — 2140 євреїв (53,5 % від 4 тисяч мешканців)¹⁰¹. Євреї також мешкали майже в усіх селах поблизу Ратного, проте не становили там більшості. Значна єврейська громада проживала у с. Кортеліси. Зокрема є згадки про діяльність там синагоги, микви (ритуальної лазні) й хедеру (релігійної початкової школи)¹⁰². У 1923 році у Ратному відкрили відділення Єврейського народного банку.

Молодіжна організація «Га-Цаїр». Ратне, 1927 р.¹⁰³

Із 1926 року почала працювати школа сіоністської мережі «Тарбут»¹⁰⁴. Проте чимало євреїв навчалися разом з українцями та поляками в польськомовній державній школі, мали друзів з-поміж неєврейського населення. Фанні Купферберг¹⁰⁵, яка ходила до польської школи в Ратному, розповіла: «...у мене була найкраща подруга Олександра Абрамук, в мене більш ніколи не було такої подруги, як вона, і в неї не було такої подруги, як я, з першого класу школи...».

У вересні 1939 року, з приходом Червоної Армії до міста після пакту Ріббентропа-Молотова, Ратно стало частиною Радянської України. За радянських часів приватне підприємництво було заборонено, а всі політичні

¹⁰¹ Ратно. РЕЭ; Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941– 1944. Jerusalem: Yad Vashem; Federation of Volhynian Jews, 1990. Pp. 13–14.

¹⁰² Pinja Blitt, Interview 20460. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 5 Parts, Part 1.

¹⁰³ URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/ratno/rat086.html#Page94a>

¹⁰⁴ Ратно. РЕЭ. У гімназіях мережі «Тарбут» дітей навчали мовою іврит. Увесь освітній процес було спрямовано на підготовку молоді до еміграції в Палестину.

¹⁰⁵ Ратне: життя та загибель єврейської громади / Петро Долганов. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — С. 12. – 92 с.

організації, крім Комуністичної партії, були закриті. Школу Тарбут також було закрито.

Німецькі війська захопили Ратно наприкінці червня 1941 року. У липні та серпні містом керувала німецька військова адміністрація, а з вересня 1941 року владу передала німецькій цивільній адміністрації. Ратно було районним центром у гебіті Ковель у складі Генерального комісаріату Волинь та Поділля. Гебітскомісаром у Ковелі до червня 1942 року був Арно Кемпф, а керівником жандармерії — лейтенант Філіп Рапп¹⁰⁶. У червні 1942 року Кемпфа було заарештовано за отримання хабарів від євреїв, а обов'язки гебітскомісара взяв на себе Еріх Касснер. Німці створили місцеву адміністрацію та набрали українську поліцію в Ратно. Місцева поліція була підпорядкована німецькому посту жандармерії, що складався з кількох німецьких жандармів.

Влітку та восени 1941 року німці запровадили низку антиєврейських заходів у Ратно: 14 липня євреїв зобов'язали носити відмінні символи (зірку Давида) та запровадити комендантську годину; 17 липня було створено юденрат на чолі з Давидом Шапіро; євреїв примушували до примусової праці без оплати, їм забороняли залишати село. Німецька влада також конфіскувала всю худобу євреїв і забрала більшість їхніх цінностей, меблів та одягу. У листопаді 1941 року в місті було створено майстерні для кваліфікованих єврейських робітників.

У фрагментарних звітах у книзі пам'яті немає прямої згадки про гетто в Ратно, але інші джерела вказують на те, що, ймовірно, навесні 1942 року німці створили гетто, в якому перебувало до 2500 євреїв (включаючи євреїв з навколишніх сіл, таких як Хотешів, де у 1930-х роках проживало 20 сімей, та 60 сімей з Кортеліс)¹⁰⁷.

У джерелах наводяться різні дати ліквідації гетто в Ратно, але, ймовірно, це сталося в липні або серпні 1942 року, коли близько 1500 євреїв було розстріляно поблизу села Прохід¹⁰⁸. Розстріл здійснив загін поліції безпеки та СД за сприяння німецької жандармерії та української поліції, які кілька днів обшукували горища та підвали, шукаючи євреїв, що переховувалися. Кільком сотням євреїв спочатку вдалося втекти, але багатьох з них згодом також розстріляли.

Близько 30 євреїв, які залишилися живими після різанини, продовжували працювати на німців в артілі, або групі ремісників. Якоб Штейнгартен, який вижив, згадує, що під час Акції він переховувався в підвалі свого будинку, перш ніж втекти до лісника, якого він знав, де він пропрацював деякий час. У якийсь момент на нього також донесли і привезли до Ратно, але, на щастя, йому дозволили продовжувати працювати на лісника. Коли на початку 1943 року він

¹⁰⁶ BA-BL, BDC, SSHO 2432, Організаційний план окупованої східної території від 10 березня 1942 року, за словами начальника поліції, Берлін, 13 березня 1942 року.

¹⁰⁷ Круглов А. Катастрофа українського єврейства 1941–1944 рр.: Енциклопедичний справочник (Харків: Каравелла, 2001), стор. 270; Шмуель Спектор і Джеффрі Вігодер, ред., Енциклопедія єврейського життя до і під час Голокосту (Єрусалим: Яд Вашем; Нью-Йорк: Нью-Йоркський університет Press, 2001), стор. 254, 660.

¹⁰⁸ Т. Денисюк, І. О. Денисюк. Ратнівщина: Історико-краєзнавчий нарис / - Луцьк: Надстир'я, 1998. - С. 68–69. вказано дату 14 липня 1942 року. На місці розстрілу євреїв було встановлено меморіал у 1995 році. За даними Ботошанського та Янасовіча, «Yizker-bukh Ratne», С. 581–583, розстріл відбувся 26 серпня 1942 року: з 1500 євреїв 1000 було розстріляно, а 500 спочатку вдалося втекти.

почув, що решту єврейських ремісників розстріляли, він утік до лісу, де приєднався до радянських партизанів¹⁰⁹.

Коли Ратно було звільнено 22 березня 1944 року, 14 тих, хто вижив, спочатку повернулися до міста, але більшість невдовзі після цього виїхала до інших країн.

Згідно з документами Надзвичайної державної комісії СРСР (НДК), між 1941 і 1944 роками в Ратнівському районі було вбито 5960 мирних жителів, зокрема близько 2600 євреїв¹¹⁰.

У 2014 р. у межах проєкту «Захистимо пам'ять» на місці розстрілу 1500 євреїв ратнівського гетто біля с. Прохід побудовано меморіальний комплекс.¹¹¹

¹⁰⁹ Botoshanski and Yanasovitsh, *Yizkor- bukh Ratne*, pp. 581– 583, testimony of Jacob Shteingarten.

¹¹⁰ Волинь Радянська (1939– 1964): Збірник документів і матеріалів, Частина 3 (Львів, 1971), с. 124.

¹¹¹URL: <https://uamoderna.com/backward/zhyttya-ta-zagybel-yevrejskyh-gromad-zahidnoyi-volyni-chastyna-2/>

Рожище, 1930 р.¹¹³

Рожище — місто у Луцькому районі, центр Рожищенської міської громади. Перша літописна згадка про Рожище датується XIV ст., а саме 1322 р., коли литовський князь Любарт Гедимінович подарував місто соборній церкві Івана Богослова, яка знаходилася на території Луцького замку і була у власності Луцького єпископства. До наших часів зберіглася дарча грамота князя Любарта, в якій йдеться про передачу Рожища названій вище церкві: «...село Рожище, з людьми, з бобровими гонами по Стиру, з болотами, лісами і звіриними ловами було приписане до Івано-Богословського собору в Луцьку, як власність його владики»¹¹⁴. Відтоді воно було власністю Луцької єпископії. Можна із

¹¹² Rożyszcze, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. IX: Pożajście – Ruksze, Warszawa 1888, s. 875. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IX/875; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1986. Т. 2. – с. 315-316. – 578 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Минуле і сучасне Волині та Полісся: місто Рожище в історії України та Волині: матеріали LXXII Всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф., присвяч. 700-річчю першої писемної згадки про місто (м. Рожище, 8–9 груд. 2022 р.) : наук. зб. / упоряд.: Г. Бондаренко, В. Малиновський, С. Чибирак. Луцьк: ФОП Іванюк В. П., 2022. Вип. 72. 256 с. URL: https://lib.lntu.edu.ua/sites/default/files/2023-03/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97_0.pdf

¹¹³ URL: <https://kresy.org.pl/10840146,foto.html>

¹¹⁴ Фундушевая запись князя Луцкого та Владимирского Любарта Гедиміновича на села: Рожище, Теремное, Бушу, Мезочь и прочие в пользу соборной церкви Иоанна Богослова в Луцке 1322 года, 8 декабря. Архив Юго-Западной России. Ч. I. Т. VI. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1372–1648 гг.) / Под ред. О. И. Левицкого. К. : Типография Г. Т. КорчакНовицкого, 1883. 1120 с. № CLII. С. 1–2.

впевненістю сказати, що саме з цього часу розпочався життєпис Рожища, як містечка, бо саме його власники – Луцько-Острозькі владика перетворили його із рядового села в містечко, а потім і місто. Але така трансформація відбулася не за один день, а навпаки це був довготривалий процес змін і перетворень, який продовжувався понад двісті років.

Рожище, євангельський костел.¹¹⁵

Прослідковуючи історію волинських міст у XIV–XVI ст., варто зауважити, що більшість із них домоглися самоврядування за магдебурзьким правом. Місто Рожище не було виключенням. Тому в 1567 р. отримало його від польського короля Сигізмунда II Августа. Цього ж року було передано два локаційні привілеї луцькому єпископу Марку Васильовичу Жоравницькому – один від 6, а другий від 24 січня з дозволом «... в селе его церковном Рожищах местечко садити»¹¹⁶. Крім того, Рожище звільнялося від управління і суду феодала, закріплювались права міських станів – міщан, купців, ремісників, які були організовані у купецькі об'єднання та цехи¹¹⁷.

Рожище знаходилося на жвавому торгівельному шляху, який вів через міста Луцьк, Ковель, Брест і далі на північ¹¹⁸. З документа 1570 року дізнаємося, що мешканці міста кілька разів намагалися запровадити мито для тих, хто

¹¹⁵ URL: <https://www.facebook.com/groups/2303265803250520/posts/4098401950403554/>

¹¹⁶ Заяць А. Є. До історії правової локації волинських міст XVI – першої половини XVII ст.: локаційні привілеї у Литовській і Волинській (Руській) метриках. Архіви України. 2001. № 4–5. URL: <https://old.archives.gov.ua/Publicat/AU/2001-4-5-4.php>.

¹¹⁷ Сас П. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. К., 1989. – С. 139.

¹¹⁸ Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина / упоряд. М. В. Кравченко, Н. Н. Яковенко. К. : Наукова думка, 1990. – С. 144. – 408 с.

приїжджав у Рожище на ярмарки, але це їм було заборонено, зате вони брали з порушників тодішніх пільг і норм «гребельне» (плату) на мосту через річку Стир. Про це є свідчення в скаргах справ Луцького гродського суду, де сказано що «за розказанням самого пана Івана Борзобогатого-Красненського, владики Луцького і Острозького, на мосту рожищенському по грошу литовську з підводи побрано». З цього витягу із документу ми дізнаємося, що величина плати за порушення становила один литовський гріш¹¹⁹.

Переважна більшість мешканців Рожища займалися господарюванням на належних йому 21 ланові землі. Відомо, що з ремісників у місті було лише три: два шевці та один ремісник. Предмети ремесла імпортувалися з інших прилеглих міст, і в першу чергу, з Луцька¹²⁰. У Рожищі була розташована укріплена садиба власника міста, перед якою знаходилась ринкова площа. У 1583 р. він платив до державної казни податок «від 25 будинків вуличних та 3 нужденних хат» (ринкові дома на той час були знищені татарами)¹²¹.

На початку ХІХ століття містечко стало власністю графа Валеріана Стройновського, який переселив сюди євреїв-ремісників і німців-колоністів. Завдяки цьому тут почала розвиватися промисловість: працювали суконні фабрики, пивоварні, млини¹²².

**Залізничний вокзал станції Рожище
під час німецької окупації 1941-1944 рр.¹²³**

¹¹⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУ), ф. 2, спр. 21635, арк. 20.

¹²⁰ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1986. Т. 2. – с. 315. – 578 с.

¹²¹ Там само – С. 315.

¹²² Актова книга. 18 июля – 28 ноября 1598 г. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 25 Луцкий гродский суд (1558–1790 гг.), оп. 1, спр. 54, арк. 9-12.

¹²³ URL: https://etoretro.ru/pic263516.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position=1

З 1920 по 1939 рік місто перебувало у складі Польщі. За переписом 1921 року, у Рожищі мешкало 3265 осіб, з яких понад 40% були євреями¹²⁴.

Після окупації міста німцями в 1941 році тут було створено єврейське гетто, яке ліквідували в 1942 році. Більшість єврейського населення було знищено.

Рожище, вчитель Єшягу Рабін з учнями єврейської школи.¹²⁵

Єврейська громада¹²⁶

Євреїв оселилися в Рожище в останні десятиріччя XVIII ст. У 1784 р. тут проживало лише 13 євреїв, за ревізією 1847 р. у Рожищенській єврейській громаді налічувалося вже 702 особи (67% усіх мешканців)¹²⁷. Перший всеросійський перепис населення 1897 р. зафіксував збільшення кількості представників громади за сто років у 5 разів – 3169 осіб (82,7%)¹²⁸.

¹²⁴ Археологічні пам'ятки Волинської області (матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України. Волинська область») / упоряд.: М. М. Кучинко, Г. В. Охріменко, О. Є. Златогорський. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. 710 с.

¹²⁵ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/search-results/Rozhyshche?page=1>

¹²⁶ "Rożyszcze" - Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, Volume V. URL: https://www.jewishgen.org/Yizkor/pinkas_poland/pol5_00200.html; My Town Rożyszcze, Tel Aviv, 1976. Volhynia anthology I, book II (5705); Rożyszcze. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1461-1463. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Надольська В. Єврейська громада Рожища: етапи формування і розвитку: матеріали LXXII Всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф., присвяч. 700-річчю першої писемної згадки про місто (м. Рожище, 8–9 груд. 2022 р.) : наук. зб. / упоряд.: Г. Бондаренко, В. Малиновський, С. Чибирак. Луцьк: ФОП Іванюк В. П., 2022. Вип. 72. – с. 142-145. – 256 с.

¹²⁷ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 10. Ладенбург — Миддот (1911) — С.393. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom10_1911__ocr.pdf

¹²⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. VIII Волынская губерния. СПб., 1904. с. 84. – 282 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/perepys8_1904/perepys8_1904.pdf

Традиційними напрямками економічного господарювання євреїв були торгівля, ремесла і промисли, оренда земельних наділів та промислових закладів, лихварство. Торгівельне значення містечка, пожвавлення торгівлі у ньому зумовлювалося присутністю євреїв.

У Рожищах євреям належали усі 5 складів аптечних товарів, єдиний склад гасу, трактир, єдина ткацька майстерня, обидві фотомайстерні, близько 90 крамниць (у т. ч. 43 бакалійні, всі 12 галантерейних, всі 8 мануфактурних, всі 6 готового селянського одягу). Єврейські крамниці були невеликими, з обмеженою кількістю товарів. Нижчий прошарок євреїв займався скупкою і перепродажем товарів.

Євреї також були власниками низки дрібних підприємств, які мало чим відрізнялися від майстерень: обох фабрик гнутих меблів, всіх 3 парових фабрик з виготовлення сукна, єдиного заводу з виготовлення оцту. Євреями у містечку були обидва зубні лікарі¹²⁹.

Родина Гдалія Різлісс.¹³⁰

Єврейська громада приділяла значну увагу розвитку освіти, вихованню та формуванню релігійної та етнічної свідомості підростаючого покоління. Відповідні установи були створені та діяли і в Рожищах. У 1908 р. започаткувало свою діяльність єврейське жіноче училище 3-го розряду Хани Чернавської (47 дівчаток, вартість – 25 руб. за рік навчання). З 1910 р. діти отримали можливість навчатися у талмуд-торі, 1912 р. – приватному чоловічому єврейському училищі Пайкіна (22 хлопчика, вартість – 30 руб.)¹³¹. З 1919 р. у Рожищі працювала школа

¹²⁹Российская еврейская энциклопедия.

¹³⁰ Гдалія Різлісс народився в Рожищі в 1880 року. Він був письменником. До Другої світової війни мешкав у Рожищі. Гдалію було вбито під час Голокосту. Місце смерті: Рожище, 1941 рік. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/14035377>

¹³¹ Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1912 год. Житомир, 1912. С. 124, 213. – 462 с.

з викладанням на їдиші та івриті. Громадська талмуд-тора забезпечували початковою освітою дітей з найбільш бідних прошарків населення та сиріт. Вона фінансувалася за рахунок пожертвувань, на кошти, які надходили від коробкового збору.

Рожище, друзі школи єврейської мови «Знання – сила», зі Шмуелем та Ітою Варковицькими (внизу в центрі), до війни.¹³²

Традиції зумовили необхідність існування у громаді благодійних закладів, братств, товариств, вплив яких відчувався у житті кожного єврея. Вони турбувалися про кладовище, про поховання померлих бідних євреїв, про улаштування і підтримку шкіл. Діяло у Рожищах Товариство взаємного кредиту для єврейського населення. Обов'язком усієї єврейської громади було пожертвування «кіцви» (милостині). Гроші або хліб роздавалися бідним єврейським сім'ям у суботу та дні свят.

Для надання різноманітної допомоги хворим євреям силами єврейської громади у 1889 р. створена богадільня, згодом – відкрита лікарня. Вони утримувалися із сум коробкового збору та пожертв. Книга Рожищенської єврейської лікарні і богадільні зафіксувала прізвища жертводавців у 1902 р. – Калман Бракером (1 руб 50 коп.), Пейсаф Янкель Райзем (1 руб 20 коп.), Вольф Тепер (42 коп.) та ін.¹³³ За матеріалами перевірки Луцької міської управи, упродовж 1902 р. користувалися лікуванням та утриманням в лікарні 493 особи,

¹³² URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/10247381>

¹³³ Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 538, арк. 8.

амбулаторно – ще 100 осіб. У зв'язку з відсутністю місць та недостатністю фінансування відмову отримало 20 осіб¹³⁴.

З 1904 р. у Рожищах почало діяти відділення сіоністської організації «Мевасерет Ціон» («Передвісниця Сіону»), яка ставила за мету об'єднання та відродження єврейського народу на його історичній батьківщині в Ерец-Ізраїлі.

Новим етапом у розвитку єврейської громади Рожища стали міжвоєнні роки. Якщо на початку ХХ ст. євреї складали 82,7 % загальної кількості жителів містечка, то на кінець 1930-х рр. їх чисельність у складі міщан зменшилася до 62 % (4278 осіб) за рахунок зростання частки українського і польського етнічних компонентів¹³⁵. Відповідно зменшився й їх вплив на життєдіяльність населеного пункту.

Рожище, учні школи Тарбут, 1933 р.¹³⁶

У руках євреїв продовжувала перебувати більшість торгівельних закладів містечка. Із 320 магазинів у Рожищах 270 належали євреям. Польські дослідники називали Рожище осередком торгівлі збіжжям і поголів'ям свиней, спрямованої на закордонні потреби¹³⁷. На р. Стир був налагоджений інтенсивний пасажирсько-вантажний рух. Вони були також власниками більшості квартир, призначених для найму.

Євреями були 94 % ремісників населеного пункту¹³⁸. Особливого розвитку у Рожищах набула кравецька кустарна промисловість. Десятки кравецьких

¹³⁴ Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 538, арк. 15.

¹³⁵ Miasta Wolynskie. Luck, 1937. – s. 59. – 126 s

¹³⁶ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/search-results/Rozhyshche?page=1>

¹³⁷ Miasta Wolynskie. Luck, 1937. – s. 97. – 126 s

¹³⁸ Российская еврейская энциклопедия.

майстерень виробляли одяг, переважно чоловічий. Їх продукцію продавали не лише на рожищенських ярмарках, а й вивозили в інші населені пункти.

Окрім діючих раніше, у 1925 р. тут була відкрита школа мережі «Тарбут» (Громадська організація «Тарбут» мала власну освітню мережу: єврейські дошкільні заклади, загальноосвітні школи, гімназії та професійну школу, де викладання велося на івриті. Кінцевою метою освітньої організації «Тарбут» було запровадження в єврейських школах івриту). Єврейські діти вчилися також в польській державній школі разом з школярами інших національностей. З'явилися у містечку хасидські синагоги. Рабином у 1920-х рр. був Авром-Бер Гутман, у 1930-х рр. – Мойше Спектор.

У міжвоєнний період у Рожищах діяли відділення єврейських партій та організацій (Центрального сіоністського союзу¹³⁹, Сіоністів-ревізіоністів¹⁴⁰), громадських об'єднань (Єврейського товариства «Gemislut Chesed», Товариства опіки над єврейськими дітьми-сиротами і безпритульними дітьми «Centos»¹⁴¹). Єврейська молодь міста об'єднувалась у молодіжні організації і рухи, проводила агітаційну та роз'яснювальну роботу.

Працював театр «Хабіма», де йшли спектаклі на їдиш; грали клезмерські ансамблі та капели.

Початок Другої світової війни, німецько-радянські договори 1939 р. стали вирішальними у долі євреїв Волині і м. Рожища зокрема. Після встановлення радянської влади поступово почали руйнуватися усталені традиції і звичаї єврейської громади, її соціальні зв'язки. Багато євреїв позбулися власності, значно погіршився рівень їх життя. Заклади приватної торгівлі зазнали націоналізації, а ремісники змушені були об'єднуватися в кооперативи. Нова влада забирала у колишніх власників навіть будинки. Були заборонені єврейські політичні та громадські організації. Розгорнулися активні пошуки «ворогів народу», серед яких були члени сіоністських партій та організацій, приватні власники. Всі вони були репресовані каральними органами більшовицької влади й вивезені на Схід.

З перших днів німецько-радянської війни для поширення ідей нацизму, базованого на антисемітизмі, німецьке командування активно використовувало можливості пропаганди серед місцевого населення. Нацисти піддали євреїв, що залишилися на окупованій території, практично тотальному знищенню. У кінці червня 1941 р. у містечку була розстріляна перша група євреїв (430 осіб у ході двох акцій)¹⁴². У жовтні 1941 р. в Рожищах було розстріляно близько 600 євреїв чоловіків.

На початку липня 1941 р. у населеному пункті створено міську управу, військову комендатуру, поліцію («жидівський комітет») та єврейську раду (юденрат – єврейський представницький орган) для управління єврейською громадою населеного пункту. Єврейська громада зобов'язувалася виконувати

¹³⁹ Держархів Волинської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 4256.

¹⁴⁰ Держархів Волинської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 2026.

¹⁴¹ Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 6, спр. 1978.

¹⁴² The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos during the Holocaust / by Guy Miron (Editor), Michael Berenbaum (Foreword). New York, 2010. Vol. II. 700 p. P. 668.

розпорядження юденрата, поліції безпеки і айнзацкоманди, зокрема носити розпізнавальні знаки – жовті шестикутні зірки.

Про створення у лютому 1942 р. гетто у Рожищах¹⁴³ свідчить одна із доповідних записок, складених із суто німецькою педантичністю: «Пану гебітскомісару в м. Луцьку. Переселення євреїв із усіх сіл у гетто Рожище відбулося успішно. І там перебувають з 7 травня 1942 р.: у гетто – 5295 євреїв, у державному маєтку Березолупи – 135, у Копачівці – 54»¹⁴⁴.

У Рожищах 23 серпня 1942 р. при ліквідації гетто було розстріляно 3000 євреїв. Рожищенець Аркадій Калапуша так описав ті події: «Нашим очам відкрилося жахливе видовище. У кар'єрі не залишилося нічого живого. Там викопали могили довжиною в 50–60 см і глибиною в 70 см, на відстані двох метрів одна від одної. Біля входу в кар'єр стояли два столи, кілька стільців і бочка пива. На столі лежали кулемети. На стільцях сиділи 8–9 чоловіків у формі Waffen SS, чекали наступної «партії». Кар'єр вже був наполовину заповнений трупами. Вантажівки везли людей ще і ще....»¹⁴⁵. Євреї, яким вдалося втекти, були спіймані і розстріляні на єврейському цвинтарі (близько 400 осіб).

Єврейська громада Рожища перестала існувати. Той, кому вдалося врятуватися, після війни виїхали до Ізраїлю або в інші країни світу.

Інтерв'ю зі свідком

Дар'я Т., 1924 року народження, згадує: «Євреї недовго перебували в гетто. Німці та українська поліція охороняли гетто вдень і вночі. Вони не могли вийти з гетто. Були деякі євреї, яким вдавалося дістати їжу в селі. Вони непомітно ходили до знайомих просити їжі, але якби їх спіймали, їх могли розстріляти на місці. Потім одного дня приїхали вантажівки та забрали їх. Після цього я почула від дорослих, що їх убили». (Свідчення № 1472, інтерв'ю в Рожище 3 травня 2012 року).¹⁴⁶

¹⁴³ Spector Sh. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944 / Yad Vashem. Jerusalem: Federation of Volhynian Jews, 1990. 383 p. P. 366–367.

¹⁴⁴ Тумаркин. Пам'ять. URL: http://www.jewukr.org/observer/eo2003/page_show_ru.php?id=2188.

¹⁴⁵ Калапуша А. Волынь была нашим домом / пер. О. И. Янковский. URL: http://rozyszcze.org/_Uploads/dbsAttachedFiles/SCAN_DOC1.PDF

¹⁴⁶ Execution of Jews in Rozhyshche. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/rozhyshche-rozhysche-ro-yszcze-volyn-ukraine.250>

Радянські архіви

«Вранці всі хотіли додому. Коли нам дозволили покинути місце, ми швидко пішли, але близько 11-ї години знову прийшла поліція і забрала деяких людей, включаючи мене, назад. Я підійшов до ями, де лежали вже розстріляні євреї; вони лежали обличчям донизу та голі. Біля ями стояли два столи, за одним сидів кат, який [...] пив горілку та перекушував, а поруч сидів жандармер. Останній наказав людям роздягнутися та зняти персні. Деякі молоді дівчата попросили його дозволити їм залишитися в спідній білизні, але цей бандит відповів: «Ви помрете так, як народилися». Групами по 20 людей змушували лежати в ямі обличчям донизу, а двоє катів, які були настільки п'яні, що ледве могли стояти, проходили повз і стріляли жертвам у потилицю, а коли ті не вистрілили як слід, то, сміючись, поверталися назад і вистрілювали вдруге. [...] Стрілянина тривала 2 години». [Свідчення місцевого жителя Наума Щ., народженого 1888 року в Рудні, якого змусили копати та засипати яму, передану Державній надзвичайній радянській комісії (ЧГК) 2 лютого 1945 року; РГ.22-002М; 7021-55-11.

Пам'ятник розстріляним євреям на межі Рожища та Копачівки.¹⁴⁷

¹⁴⁷ URL: <https://rozhyshche.rayon.in.ua/topics/381026-kudi-podilisia-evreyi-z-rozhishcha>